

126
14

अथ

कठवल्लीभाष्यम्

| KathaValli Bhasyam.

श्रीशङ्कराचार्यप्रणीतम् ।

126
14

9254

98

कठवल्लि शास्त्रारंभः॥

126
14

नमो वते

क० भा०

१

वि५

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो वैवस्वताय मृत्यवे ब्रह्मविद्या कार्यायानविकेतसे च ॥ अथ
काठकोपनिषद् श्रीनां सुखार्थप्रबोधनार्थमल्पग्रंथावृत्तिरारभ्यते । संदर्भातोर्विसेरणम
त्यबसादनार्थस्य उपनिषद्वर्गस्य किंप्रत्ययांतस्य रूपमुपनिषदिति । उपनिषद्वदेन च या
चिखासितग्रंथप्रतिपाद्य वेद्यवस्तुविषयाविद्योऽयते । केन पुनरर्थयोगेनोपनिषद्वदेन चि
द्योऽयतरत्क्यते । ये मुमुक्षुवाद्यष्टानुश्रविकविषयतृष्णाः संतः उपनिषद्वद्वाचां वक्ष्य
माणलक्षणां विद्यामुपसद्योपगम्यतन्निष्ठतयानि श्रव्येन शीलयंतितेषामविद्यादेः
संसारबीजस्पविशरणा ध्वंसनादिनाशनादित्यनेनार्थयोगेन विद्योपनिषदित्युच्यते ।
तथा च वक्ष्यति । निचाय्यतं मृत्युमुखात्प्रमुच्यतरति । एवीक्तविशेषणान्मुमुक्षु
नचारैप ब्रह्मगमयति ती ब्रह्मगमयितृत्वेन योगाद्ब्रह्मविद्योपनिषत् । तथा च वक्ष्यति
ब्रह्मप्राप्तौ विरजोऽब्रह्ममृत्युरिति । लोकादिब्रह्म जज्ञो योऽग्निस्तद्विषयाया विद्यायाः
द्वितीयेन वरेण प्रार्थ्यमानायाः स्वर्गलोकात्कफलप्राप्तित्वेह मुत्वेन गर्तवास जन्म जरा

- दुपद्रववृंदस्य लोकांते रैषो न पुन्येन प्रवृत्तस्य अवसादयितृत्वेन शैथिल्यापादनेन धातु-
 यो गादग्निविद्यापुपनिषदितुच्यते तथा ववक्ष्यति स्वर्गलोका अमृतत्वं भजंत इत्यादि। ननु
 च नपनिषच्छब्देन अध्येता राग्रं यमसिक्तपूति उपनिषदमधीमहेऽध्यापयाम इति चेव-
 नेष दोषः अविद्यादिसंसारहेतुविशारणां सदर्थत्वर्थस्य ग्रंथमात्रेऽसंभवादिद्याया वसं-
 सवोद्वेगस्यापि तादर्थ्येन तच्छब्दोपपत्तेः। आयुर्वेदतमित्यादिवत्तस्मादिद्यायां मुख्य-
 यावत्पुपनिषच्छब्दो वृत्तते ग्रंथे तु न कौति एवमुपनिषन्तिवेचनेनैव विशिष्टाधिकारी विद्या-
 या मुक्तः विषयश्च विशिष्टः कौ विद्यायाः परं ब्रह्म प्रत्यगात्मभूतं प्रयोजनं वा स्या उपनिष-
 दआत्यंतिकी संसारनिवृत्तिर्ब्रह्म प्राप्ति लक्षणा संबंधश्चैवं ब्रह्म प्रयोजनेनोक्तः अतो
 यथोक्ताधिकारिविषयप्रयोजनसंबंधायाः विद्यायाः करतलन्यस्ता मलवत्प्रकाशक-
 त्वेन विशिष्टाधिकारिविषयप्रयोजनसंबंधाः एतावत्पुपनिषद्वत्तः ताः यथा प्रतिभातुं वा-
 च्यमहेतव्यं व्यापिका विद्यास्तुत्यर्था। उक्तं। कामयमानः हवे इति वृत्तार्थस्मरणार्थो नि-
 पातो वाजमन्ते तद्वा नादिनिमित्तं अत्रोपशोयस्यैवाजमन्तः। रुदितो वातस्यापत्यं वाज-

देः

उ

क

स

क० भा०

२

आलोचि
तवान्

श्रवसः। किल विजिता सर्वमेधेन इजेतत्फ लं कामयमानः स च तस्मिन् क्रतौ वै सैवेद सं
सर्वं स्वधुने ददौ। दत्तवाना तस्य यजमानस्य ह न विकेतानामपुत्रः किलाऽस्य बभूव तं ऽह न
चिकेत संकुमारं प्रथमवयसं संतं अप्राप्त्य प्रजननशक्तिं वाळमेव भ्रद्वाऽस्ति क्य बुद्धिः पि
तुर्हित कामप्रयुक्ता आविवेश प्रविष्टवती कस्मिन्काळे इत्याह च त्विग्नः सदसो भ्यश्च दधि
पा सुजीयमाना सुविधानेनोपनीयमाना सुदक्षिणार्था सुगोपुसः आविष्ट भ्रद्धो न विकेताः
अमन्यतं कथमित्युच्यते पितो दकारत्यादिना दक्षिणार्था गावो विशेष्यंते। पीतं उदकं यानि
स्ताः पीतोदकाः जग्यं भक्षितं तृणं यासिस्ताः जग्यं नृणाः दुग्धो दोहो क्षीराख्याया संताः दु
ग्धो दोहाः निरिन्द्रियाः अप्रजननसमर्थाः जीर्णानि व्युत्ता गाव इत्यर्थः यास्ता एव भरता गाः अत्र २
ग्न्या दक्षिणा बुध्याऽदत्तप्रयच्छत। अनदाः अनानंदा असुरवा नामात्येन द्येते लोकास्ताः स्य न ३
जमाना गच्छति। तदेवं कृत्व संपत्तिं निमित्तं पितुरनिष्ट फलं यथा पुत्रेण सुतानि चारणीयं आत्म
प्रदानेनापि कृत्तु संपत्तिकृत्वेत्येवमत्वा पितरमुपगम्य सहोवाच पितरं हे सातकस्मै अत्रिग्वि तत
शेषाय दक्षिणार्थं मां दास्यसि प्रयच्छसीत्येदेव मुक्तेनापि विना उपक्षमाणापि द्वितीयं तृतीयं

इति

मप्युवाच कस्मै मां दास्यसि कस्मै मां दास्यसीति नायं कुमार स्वभा^व इति कुङ्कुः सन् पिता तं ह पुत्रं किलोवा
च मृत्युवैवैव स्वतायत्वात्वा ददामि स एव मुक्तः पुत्रः एकांते परिदेवयां चकार कथमित्युच्यते बहू
नौ शिष्याणां पुत्राणां वा एमि गच्छामि प्रथमः सन् मुख्यया शिष्यादिवत्येत्यर्थः । मध्यमानां च बहू
नां मध्यमेयैव वृत्त्या एमि नाधमया कदाचिदपि ते मेवं विशिष्टगुणमपि पुत्रं मां मृत्युवैवैव ददामि
मीत्युक्तवान् पिता स किं स्वधर्मस्य कर्तव्यं प्रयोजनं मया प्रतेन करिष्यति यत्कर्तव्यं अद्य नूनं प्र
योजनमनपेक्ष्यैव क्रोधवशात् कृत्वा मितान् तथापि तस्मिन्नुर्वचो मृषामाभूदित्येवं मत्वा परिदेव
ना पूर्वकमाह पितरं शोकाविष्टं किं मया कृतमिति अनुपश्य आलोचयति भालयानुक्रमेण यथा
येन प्रकारेण वृत्ताः पूर्वं अति क्रान्ताः पितृ पिता महादयस्तव तां नृष्टुं चतेषां वृत्तमास्त्वा तुं अ
हं सिवैर्ते मानाश्चैवैरे साधवो यथावर्तते तांश्च प्रतिपश्य आलोचयन् तथा नवतेषां मृषां वृत्तं वर्तमा
नं वाऽस्ति तद्विपरीतमसतां वृत्तं मृषाकरणं वा न च मृषां कृत्वा कुश्चिदजरा मरो भवति यतः स
स्यमिव मर्त्यो मनुष्यः पच्यते जीर्णो म्रियते मत्वा च सस्यमिव जायते आविर्भवति पुनरेव म
नित्ये जीवन्लोके किं मृषाकरणेन पालयात्मनः सत्यं प्रेषय मां यमायेत्यभिप्रायः । स एव मु

मया

करणं

३

मि

कः पिताऽत्मनः सत्यतोये प्रेषया मास सचयमनवनंगत्वा तिस्रो रात्रीः उवा सयमे प्रेषिते प्रोष्यात्
 तममात्या नार्या वा उचुर्बोधयंतो वैश्वानरो ग्निरेव साक्षात्पुत्रिणा तपेधिः सन्नब्राह्मणो गृहानुद
 रुन्निवृतस्य दाहं शमयंतश्वाग्नेरेतां पाद्या सनादिदानलक्षणां शांतिं कुर्वन्ति संतो हारश्च दाहरे
 वैवस्वतो दकं न चिकेत स पादार्थं यतश्चारैकेण प्रत्यवायश्च यते । आत्रा प्रतीक्षे । अनिर्ज्ञात प्राप्तिरिष्ट
 र्थं प्रार्थना आशा अनिर्ज्ञात प्राप्तिर्यथ प्रतीक्षणं प्रतीक्षाते आशं प्रतीक्षे संगतं सः संयोगजं फ
 लं सूनतां च सूनतादिप्रिया वा कृतं निजं च इष्टा एतैरष्टं यागजं पुत्रं माता मादिक्रियाजं फलं पुत्र
 पशूंश्च पुत्रांश्च पशूंश्च सर्वा नृपतस्सर्वं यथोक्तं वृं डे आवर्जयतीना शयतीत्येतत्पुरुषस्या
 त्प्रेमधसोऽल्पप्रज्ञस्य यस्याऽनश्नन् अक्षुं जानो ब्राह्मणो गृहे वसति तस्मादनुपेक्षणीयः स
 र्वावस्था स्वप्यतिथिरित्यर्थः एवमुक्तो मृत्करुवाच ॥ न चिकेत संतुपगम्य पुजापुरःसरं तिस्रो
 रात्रीर्यद्यस्मादवाप्सीः उषितवानसि गृहे मे मम अनश्नन् गृहे ब्रह्मन्वातिथिः सन्नमस्यानमस्क
 राहंश्च तस्मान्नमस्तनुभ्यमस्तु न च तुहे ब्रह्मन्स्वस्ति भद्रं मेस्तु तस्माद्भवतोऽनशनेन मद्गृह
 वासनिमित्तानुदोषात् त्राप्युपशमयेन यद्यपि भवदनुग्रहेण स वै मम स्वस्ति स्म्यति तथा
 पितृदधिकं संप्रसादेनार्थं अनशनेनोषिता मे वैकांशा प्रतितीन्वरा न्वणीष्वअसिप्रतार्थविशेषा

ती१

ति

३

मर्थयस्य मत्तः न विवेकता स्त्वाह यदि दितुर्वरान् शान्त संकल्प उपशान्त संकल्पो यस्य मां प्रति य
 मं प्राप्य किं नु करिष्यति मम पुत्र इति स शान्त संकल्पः सुमना प्रसन्नमना श्रयथा स्याद्दीप्तमुन्युः
 ग वीतरौषश्च गौतमो मम पिता मा भि मां प्रति हे मृत्यो विचक्ष्व स स्मृतं त्वया विनिर्मुक्तं प्रेषितं गृहं
 ति प्रमा मा मभि वदे मती तोल ध्यः स्मृतिः स एवा यं पुत्रो ममागत इत्येवं प्रत्यभिज्ञान नित्यर्थ एतत् प्रयो
 जनं त्रयाणां वराणां प्रथममाद्यं वरं देणे प्रार्थयेद्यं यद्यस्मिन् प्ररितो वरं मृत्युं रुचाव यथा बु
 दि स्वयि पुरस्तात् पूर्वमासीत् तद्देहसमन्विता पितुः स्तव भ तौ विप्रीति समन्वित स्तव पिता
 उदात्त तथैव प्रतीतः प्रीतवान् स नो दानं किं एवौ दानं किः अरुणस्यापत्यमारुणिद्या मुष्यायणा
 वामत्प्रसृष्टामयानुज्ञातः सन्नितरा अपिरात्रीः सुखं प्रसन्नमनाः शयिता सुप्ता वीतम
 द न्यु गत म न्यु श्व भविता स्यात् त्वां पुत्रं दंशि वान् दृष्टवान् समृत्यु मुखान् मृत्यु गोचरात्
 प्रमुक्तं संतं न विता उवाच ॥ स्वर्गलोके रोगादि निमित्तं नयं किं न वि किं दपि नास्ति न च त
 त्वं मृत्यो सह सा प्रभवस्य तो जराया युक्तः इह लोकं च त्वत्तो न विभेति कुतश्चित्तत्र किं
 के३

४

चोभेअशनायापियासेतीर्त्वाअतिक्रम्यशोकमतीत्यगच्छतीतिशोकातिगःसन्मानसेनदुःखे
नवर्जितोमोदतेहृष्यतिस्वर्गलोकेदिव्येएवंगुणविशिष्टस्यस्वर्गलोकस्यप्राप्तिसाधन
भूतमग्निं सत्त्वं मृत्युरध्येविस्मरसौजानासीत्यर्थः। हेमत्यायतस्त्वं प्रब्रूहि कथयश्र
द्धानाय। अद्वावते मद्यं स्वर्गायितयेनामिना न चितेन स्वर्गलोकाः स्वर्गलोको येषां ते
स्वर्गलोका यजमानाः। अमृतत्वं। अमरणा तां देवत्वं तजंते। प्राप्नुवंति तदेतदग्निविजा
नं द्वितीयेन वरेणारुणो मृत्योः प्रतितेयं प्रतेतुभ्यं प्रब्रवीमि तत्त्वस्यार्थितुं मे मम वचो नि
बोधबुध्यस्वैकाग्रमनाः सन् स्वर्गं स्वर्गायहितं स्वर्गं साधनमग्निं हेनचिकेतः प्रजानन्
विज्ञातवानहं सन्तित्यर्थः। प्रब्रवीमि तन्निबोधेति च शिष्यबुद्धिसमाधानार्थं वचनं मधु
नाऽग्निं स्तोतुं अनन्तलोकासि अनन्तस्वर्गलोकं प्राप्ति साधनमित्येतत् अथो अपि प्रतिष्ठा
माश्रयजगता विराटरूपेण तमेन मग्निं जपो ज्यमानं चिद्विजानीति त्वं निहितं गुरु
हायां विदुषां बुद्धौ निविष्टमित्यर्थः इदं श्रुतेर्वचनं लोकादिं लोकानामादिप्रथमशरीरत्वा
दग्निं तं प्रकृतं न चिकेत सा प्रार्थितमुवाचोक्तवान् मृत्युः तस्मै न चिकेत सौ किंचया इष्ट

स्थितं ४

१५५

५

कर्त्ता इति अति क्लृप्तं जन्म मृत्युं च जन्म मृत्युं किंच ब्रह्म जज्ञं ब्रह्मणो हि रण्यगर्भा
 ज्ञातो ब्रह्म जः ब्रह्म जश्चा सो तश्चेति ब्रह्म जज्ञः सार्वज्ञो ह्यसौ तं देव्यो तं नृणां नादिगुणं त
 वं तं ईयं स्तुत्यं विदित्वा शास्त्रतः निवाप्य । ६ ॥ एव आत्मभावेन इमां स्वबुद्धिं प्रत्यक्षां शांतिं उ
 पयति । अत्यंतमेति । अतिशयेनेति वैराजं पदैः शान्तिं कर्म समुच्चयानुष्ठापनेन प्राप्नोतीत्यर्थः ।
 इदानीं अग्निविज्ञानं च युनक्तं उपसंहरति प्रकरणं च । त्रिणा विकेतः । त्रयं यथोक्तं यथा इ
 ष्टकायावती कीयथा केत्येतद्विदित्वा अवगम्य यश्चेवमात्मरूपेणाग्निविदां श्रितेने निर्व
 र्त्तयति नाविकेत मग्निं क्रतुं समुत्पुपाशान् अधर्मात् । ७ ॥ शान्तं रागे द्वे रादि लक्षणान् पुरतः अ
 गुतः पूर्वमेव शरीरपातादित्यर्थः । प्रणोद्य । अपहाय शोकादि क्रोधान् सेदुःखैः विसर्जित इत्ये
 तत् । मोदते स्वर्गलोके वैराजे विराट् आत्मस्वरूपप्रतिपत्त्या एव तत्तुभ्यमग्निर्विशोभेन विकेतः
 स्वर्ग्यो यमग्निर्वरमवृणीथा । प्रार्थितवानसि द्वितीयेन वरेण सोऽग्निर्विशोभेन विकेतः
 रः । किंच यत मग्निं तवैव नाम्ना प्रवक्ष्येति जनासः । जना इत्येव वरोदतो मया वक्तुर्थः । तृष्टुनात्
 तीयं वरं न विकेतो वृणीष्वत्स्मिंस्तद्वत्तेन पावाने बाहमित्यभिप्रायः । एतावद्व्यतिक्ता तेन
 विधिप्रतिषेधार्थं न मन्त्रास्त्राणां नावेगंतव्यं यद्दृष्टव्यं वित्तं वस्तुनात्मतत्त्वविषयमाथात्म्यवि

स्वर्गसाधनं
 नृ

५
 ५

१ क्रियाकारकफलाध्यापणलक्षणस्य स्वात्मा विकस्याज्ञानस्य संसारकीजस्य निवृत्त्यर्थं तद्विपरीतब्रह्मलोकं
 तद्विज्ञानं
 ज्ञानमसौ विधिप्रतिषेधार्थं विषयस्यात्मनि किंवा कारकफलाध्यापणलक्षणस्य मात्स्यं
 तिक निश्चेयस्य प्रयोजनं वक्तव्यमित्युत्तरं ग्रंथ आरभ्यते । तमेतमर्थं द्वितीयवरप्राप्त्या
 प्यक्तार्थत्वं तृतीयवर्गोचरमात्मज्ञानमन्तरेणेत्यारब्धायिकया प्रवयति । यतः पूर्वस्मात्क
 र्म गोचरात्साध्यसाध्यं न लक्षणान्नित्यादिरक्तस्य आत्मज्ञाने अधिकार इति तन्निर्दिष्टार्थं
 पुत्राद्युपन्यासेन प्रलोभनं क्रियते । न विकेतो उवाच तृतीयं वरं न विकेतो वृणीष्वत्स्मिंस्तद्वत्तेन पावाने बाहमित्यभिप्रायः ।
 नायेयं विचिंसा संशयः प्रते मृते मनुष्ये अस्ति शरीरे द्रियमनो बुद्धिर्व्यतिरिक्तो देहांतरसंब
 ध्यात्मेत्येकेनायमस्तीति वैकेनायमेवंविधोऽस्तीति वैके अत्र वाऽस्माकं न प्रत्य
 सेषणापि शानुमानेन निर्णयविज्ञानं एतद्विज्ञानाधीनो हि परः पुरुषार्थ इत्यत एतद्विधां
 विजानीया महामनुशिष्टो ज्ञापितस्त्वया वराणामेष वरः तृतीयोऽवशिष्टः । किमयमेकांत
 तो निःश्रेयससाधनायात्मज्ञानाहीनवैत्येतत्परीक्षणार्थमाहादेवैरप्यत्रेत्स्मिन्वस्तु निवि
 चिकिंस्मितं संशयितं पुरा पूर्वमहि सुविज्ञेयं सुष्टु विज्ञेयं श्रुतमपि प्राकृतं जनेः पुराऽणु
 सूक्ष्मः एषः आत्मारब्धो धर्मः अतोऽयमसंदिग्धफलं वरं न विकेतो वृणीष्वत्स्मिंस्तद्वत्तेन पावाने बाहमित्यभिप्रायः ।
 त्सीः उपशोधं माकर्षीः अधर्मणमिवात्तमर्गः अतिस्वज विमुचनेन वरं मा मां प्रति एवमुक्ता

२
 कि

प्रं

न विकेताः आहारे वैराग्यविविक्लिप्तं किलेति भवत एव नः अतः त्वंच मत्स्यो यत यस्यान्व
 सुते यमात्मतत्वं आच्छा कथयसि भूतः पं डितै रपि वेदनीयत्वाद्वा सास्यधर्मस्यत्वा
 दृक्कतु ल्योऽन्यं हि तश्च न लभ्यो न चिच्छमा नोपि अयनुवरो निः श्रेयसप्राप्तिहेतुरतो ना
 न्यो वरस्तन्यः सदृशोऽस्त्यतः स्य कश्चिदपि अनित्यफलत्वात् अन्यस्य सर्वस्य चेत्यभिप्रायः
 एवमुक्तोऽपि पुनः प्र लोभयन्नुवाच मत्स्यः शतायुषः शतं वर्षाणां यं विदेवां तान् शतायुषः पुन
 यो नानुणीषा किंच गवादि लक्षणा नूतन नूतन नूतन हस्ति वीहि रण्यं बहस्ति हि रण्यं अश्वं श्वं
 किंच भूमेः पृथिव्याः महद्वितीर्णं आयतं न माश्रयं मंडलं योज्यं वृणीष्व किंच सर्वमप्येतदनर्थं साम
 कं स्वयं वेद ल्मायु रित्यत आह स्वयं त्वं जीवधारय शरीरं समग्रं दिय कभापंशरदो वर्षाणि
 याव दिक्षु सि जीवितुं एतत्तुल्यं एते न यथोपदिष्टे न सदृश मत्य मपि यदि मन्य से वरं तमपि व
 वृ णीष्व किंच वितं प्रभूतं हि रण्य रत्ना दि चिर जीविकां च सह विते न वीक्षेत त किं बहु नो महत्यो नू
 मो जा जान विकेतस्त्व मेधि भव किं नान्यत्का मानां दि व्यानां मानुषाणां च त्याज्यां काम नाजं का
 महाशुभो

काश्चेतयाः स्वरूपेण यावती र्वा संख्यया यथा वा चीयंते मोयेन प्रकारेण सर्वमेतदुक्तं वा
 नित्यं यथापि न विकेताः तन्मृत्यु नोक्तं यथावत्प्रत्ययेन अवदत् प्रत्युच्चारितवान् तस्य
 प्रत्युच्चारणेन तु हः सन् मृत्यु पुनरेवाह वरत्रय व्यतिरेकेणान्यं वरं दितुः कथं तं न वि
 केतसंप्रब्रवीत्प्रायमाणः शिष्यो ग्यतां पश्य म्रियमाणः प्रीतिमनुजवने महात्मा अक्षुद्र
 बुद्धिः वरं तव चतुर्थमिह प्रीति निमित्तं मयि दानीदृष्टमिदं पुनः प्रयच्छामि तवेव न विकेत
 सो नाम्ना अजिधानेन प्रसिद्धो भविता मयो यमो यमो न किंच संकांशो ब्रवीती रत्नम
 यी मिमांसा मां इमां अनेक रूपां विचित्रां गृहाण स्वीकुरु संकांशो ब्रवीती रत्नम
 मयी गृहाण अन्यदपि कर्म विज्ञानमनेक फलहेतुत्वात् स्वीकुरु वित्यर्थः पुनरपि कर्म स्तुति मे
 बाह विणा विकेतः त्रिः कृत्वो ना विकेतो मिः चितो येन सः त्रिणा विकेतः तद्विज्ञानस्तदध्ययनः
 तदनुष्ठानवान् वा त्रिभिर्मित् पित्रा जीयेत यथाप्य सधिं संधानं संबधं मात्राद्यनुशासनं यथा
 वत्प्राप्येत तत्तद्विज्ञा माण्यकारणं श्रुत्यंतरादवगम्यते यथा मातृमा नित्यादेः वेदस्मृतिशिष्ट
 वीप्रत्यक्षानुमानाऽगोप्येकीतेनो हि विशुद्धिः प्रत्यक्षा त्रिः कर्म कृत इत्या ध्ययनदीनानां

७

वंतः वयं चेत्त्यावां जीविते पितृथैव जीविष्यामो याव द्याम्यपदे त्वमीशिष्य सिप्रभुः स्याः कथं हि मर्त्यस्त्व
 या समेत्य अन्तर्ध नायुर्ध्ववेत्त। वरस्त्वमेव रणीयः स एव यदा त्वविज्ञानं यतश्चा जीर्यतां वयो हानिम्
 प्रा मुवताममृतानां स काशमुपेत्य उपगम्य आत्मन उक्तं प्रयोजनं तं प्राप्स्यते न्यः प्रजानु न
 पतन्मानः स्वयं तु जीर्यन्मर्त्यः ज्ञातमरणावान् कथं स्त्वः - - - - - कुः स
 धिदी अन्ध - स्त्वश्चांतरीक्षादि लोकोपक्षया तस्यो तिष्ठतीति कथं स्त्वः सन् कथं विवेकिभिः प्रार्थनीयं
 नीयं पुत्रवित्तहिरण्यद्यस्थिरवृणीते कृतदा स्य इति पागांतर न सिन्धुक्षेत्र अक्षरयो जना तेषु
 पुत्रादिषा स्त्वा आस्थितिस्तोयैषणवर्तनं यस्य स तदा स्त्वः ततो धिकतरं पुरुषार्थं दुः प्रापमपि प्रा
 यपि स्त्वः कृतदा - स्त्वाप्येव न कश्चित्तदा सारजः तदर्थो स्यादि - त्वर्थः ॥ सर्वो ह्युपयुक्त्यर्थेव
 बुभूषतिलोकः तस्मान्न पुत्र वित्तादिनिर्लाभेः प्रलोभ्यो ह किंच भूयः प्रसुरवान् वर्ण इति
 प्रमोदान्न वस्तिर रूपतया अपि ध्यायन् निरूपयन् यथा वदति दीर्घजीविते को विवेकी रमे
 त अतो विहायानित्यैः कामैः प्रलोभनं यन्म या प्रार्थितं यस्मिन्प्रेत इदं विविक्तिस्त्वं विवि
 कित्संति अस्ति तास्तीत्येवं प्रकारं हे मर्त्या सो परायण परलोक विषये महति महत्प्रयोजन निमित्ते

बु

स्मा
१ र्णी
स्या
प्रेय
वि
म
कस्मा

आत्मनो नितीय विज्ञानं यत इति कथं यतोऽस्मभ्यं किं बहु ना यो यं प्रकृत आत्मविषयो वरो गूढं गह
 नं दुर्विवेचनं प्राप्ताऽनुप्रविष्टः स्तद्धरादन्यम विवेकिनिः प्रार्थनीयम नित्यविषयं वरं न विकृता
 न हंते मनसापीति श्रुतेर्वचनमिति ॥ इति कटवली प्रथमवल्ली भाष्यं समाप्तं ॥ परिश्रयशि
 ष्यं विद्यायोग्यतां चावागम्य आह। अन्यत्पथो गवश्चेत्योनिः श्रेयसंतथान्यदु त अपि च प्रेयः प्रियतरम्
 पिते प्रेयः श्रेयसी उभेनानार्थे निन्प्रयोजने सति पुरुष मधिकृतं वर्णाश्रमादिविशिष्टं सिनी
 तो बध्नीतः ताभ्यामात्मकर्तव्यतया प्रयुज्यते सर्वः पुरुषः श्रेयः प्रेयः सौह्यं न्युहयामृतत्वार्थी पुरुषः
 प्रवर्तते। अतः श्रेयः प्रयोजनकर्तव्यतया ताभ्यां बद्ध इत्युच्यते सर्वः पुरुषः तेषां च प्रेयः कर्तव्यसंबन्धे नी
 च्याऽविद्यारूप - त्वाद्दिरुद्धे इत्यन्यतराऽपरित्यागेनैकेन पुरुषेण सदानुष्ठातु मशक्यत्वात्तयो
 र्हित्वाऽविद्यारूपं प्रेयः श्रेयः केवलमाददानस्य उपादानं कुर्वतः साधु शोभनं शिवं च वति। यस्त्व
 इरदशी विमूढो ह्यते वियुज्यते। अतः पुरुषार्थात्पारमार्थिकाभ्यां ज्ञानान्नित्यात्प्रयव
 त इत्यर्थः। को सोय उ प्रयो वृणीते उपादन्न इत्येतत्तदुभे अपि कर्तुं शक्यते पुरुषेण विमर्श
 प्रेयश्च आदत्ते बाहुल्येन लोक इत्युच्यते। सत्यं स्या यत्तत्तथा विमानतः फलतश्च मंदबुद्धीनां दुर्वि

पु

ध

८
 ८
 समर
 विक्रमपेयतीव्रमिश्रीरुतेइवपुरुषंआइतःप्राप्नुतःश्रेयश्चप्रेयश्चअतोहंसइवांतरसःपयःतोश्रे
 यःप्रेयःपदार्थोसंपरित्यसंम्यक्परिगम्यसम्यङ्गुनसाआलोच्यगुरुलाघवंविचिनक्तिचक्रो
 तिधीरधीमान् विविज्यचश्रेयोहिश्रेयएवाधिरुणीतेप्रेयसोऽन्यहितत्वात्कोसो
 धीरोयसुमंदोऽत्यबुद्धिःसद्विवेकासामर्थ्यात्योगक्षेमनिमित्तंशरीराद्युपचयकषण
 निमित्तमित्येतत्प्रेयःपशुपुत्रादिलक्षणावृणीते।सत्त्वंपुनःपुनर्मयाप्रलोच्यमानोधिप्रिया
 नूपुत्रादीन्प्रियरूपाश्चाऽप्सरःप्रत्नतिलक्षणात्कामाननिधायचिंतयन्तेषामनि
 त्यासारत्वाद्विदोषान्नेह नविवेकोऽत्यस्त्राक्षीःअतिस्त्वान्यरित्यक्तवान्असिअहोबु
 द्विमत्तातवनेतामवाप्तवानसिस्वकांस्त्रिकुत्सितामृदजनप्रवृत्तावित्तमयीधनप्रा
 यांयस्यांसतोमज्जंतिस्पीदंतिबहवोऽनेकेमृदामनुष्याःतयोःश्रेयआदीदेनस्यसा
 वुजवतिहियतेऽर्थाद्युपपावृणीतइत्युक्तं-तत्कस्माच्चितोदूरंदूरेणमहतांतरेणए
 तेविपरंतेअन्योन्यव्यावृत्तरूपेविवेकाऽविवेकात्मकत्वात्तैमःप्रकाशादिविविष्ट
 चीविष्टौनानागतपिन्तफलेसंसारमोक्षहेतुत्वेनेत्येतत्केतइत्यर्थे
 यतो

मा
 मतागितेकाहेकरोमिसत्यसंकल्पोहहंदेवोयेपेकामाःप्रार्थनीयादुर्लभाश्चमर्त्यलोकेसर्वीस्तु
 कामाच्छंदतइच्छातः-प्रार्थयस्वकिंचइमाःदिव्याअप्सरसारमयंतिषुरुषानितिगामाःसहस्रं
 वर्ततइतिसरथाःसूर्याःसर्वादेवास्ताश्चनहितंभनीयाप्रापणीयाइहृशाएवंविधामनुष्यैःप्रत्ये
 अस्मदिहोप्रसादमंतरणआभिर्मन्त्राभिर्मयादत्तापिःपरिचारयस्वआत्मानंपादप्रक्षालादिना
 शुश्रूषांकारयात्मनइत्यर्थःहेनविवेकोमरणंमरणसंबधंप्रज्जप्रेत्येसिनास्तीतिककदंतपरिक्षा
 रूपं।मानुप्राक्षान्मेवंप्रष्टुमर्हसि।एवंप्रलोच्यमानोपिनचिकेतामहद्दददशोभ्यआह श्रवोभविष्यंति
 नन्नविष्यंतिचेतिसंदिश्यमानमेवणानावो नवनंत्वयोपन्यस्तानांनोगांतेश्वोभावाःकिंचमर्त्यस्थम
 नुष्यस्यअंतकेहमृचोयदेतत्सर्वेद्वियाणांतेजस्तज्जरयंत्यपक्षयंत्यप्सरसःप्रवृत्तयो नोगाअन्यथारिव।
 एतेधर्मवीर्यप्रजातेजोयशोप्रवृत्तीनाक्षपयितृत्वात्।यांचापिहीर्घजीविकांत्वंदित्ससितत्रापिशृणु
 सर्वयद्भूमणोपिजीवितमायुरन्यमेवकिमुतअस्मदादिहीर्घजीविकाऽतस्तवैवतिष्ठतुवाहोःर
 थादयःतथानृत्तगीतचकिंचंप्रभूतेनवित्तेनतर्पणीयामनुष्या नहि वि-तलाशोलोकेकस्यवि
 त्तसिकरोदृष्टः।यदिनामअस्माकं वि-तत्तस्मात्प्राप्तमहप्राप्त्यमहइत्येतत्।वित्तमदाक्षमदृष्ट

व क्षणदुःखप्रबंधादुदभवतीत्यर्थः। प्रावेणत्येवंविध एव लोको यस्तु भ्रयोर्थी सहस्रेषु कश्चिदेवा
 त्मविद्भवति त्वद्विधो यस्माद्भवणायापि भ्रवणाथं श्रोतुमपि योनलन्यः आत्मा बहु भिरनेके
 भूतत्वं तोपिवहवोऽनेके अन्ये यमात्मानं न विदुः न विंदति अभागिनो असंस्तुतात्मानो न
 अ विजानीयुः। किंचरस्य वक्ताप्याभ्यर्थोऽदुतवेदेव अनेके
 पु कश्चिदेव भवति तथा भूत्वाऽप्यस्यात्मनः कुशलो निपुण एवानेकेषु लब्धा कश्चिदेव भवति
 यस्मादाभ्यर्थो जाता कश्चिदेव कुशलानुशिष्टः। कुशलेन निपुणेनाचार्येणानुशिष्टः सनक
 म्मात्रहिनेरणमनुष्येण अवर्त्तमानो वैरेण हीने न प्राकृतबुद्धिनेत्येतत्।
 उक्त एष आत्मा यत्त्वं मां दृष्टुं सिनहि सुष्ठु सम्यग्विज्ञेयो विज्ञातुं शक्यो यस्माद्बुद्ध्या अस्ति
 नास्तिकर्ताऽकर्ता शुद्धोऽशुद्धरत्याद्यनेकधा विंत्यमानो वादिभिः कथंपुनः सुविज्ञेय इत्यु
 च्यते अनन्य प्रोक्ते अनन्ये नाप्यगृहिणि। ऽचार्येण प्रतिपाद्य ब्रह्मात्मनः तेन प्रो
 क्ते उक्ते आमगतिः अनेका अस्ति नास्तीत्यादि लक्षणा वितागतिः अत्रास्मिन्नात्मनि नास्ति
 न विद्यते सर्वविकल्पगतिप्रत्यस्तमितत्वादात्मनः अथवा स्वात्मनः तेन अन्यस्मिन्नात्मनि
नि क

१५ बगतिर्नास्ति ज्ञेयस्यान्यस्यात्तावात्ज्ञानस्यैवानिष्ठाय तश्चात्मैकलविज्ञानं अतो ५१

प्रोक्तेऽनन्यप्रोक्ते गतिः अन्यत्रास्याऽवगंतव्या तावान्न गतिरत्रावशिष्य संसारगतिर्वीऽत्रता ते
 स्य नन्य आत्मनि नांतरीय कलात्तद्विज्ञानफल स्वप्नो ह्यस्य। अथवा प्रोच्यमान ब्रह्मा
 त्मभूतेनाचार्येण प्रोक्ते आत्मनि अगति
 रनवबोधोऽपरिज्ञानं अत्र नास्ति भवत्येवावगति स्तद्विषया श्रोतुः नदं न्याहमित्याचार्यस्य न
 वित्यर्थः। एवं सुविज्ञेय आत्मा आगमवक्ता चार्थेणानन्यतया प्रोक्तः इतरथा अणीयान् अणु
 प्रमाणादपि संपद्यते आत्मा अनर्क्य अतर्क्यः स्वबुद्ध्याऽसूहनके चेतनतर्क्यमाणे अ
 णुपरिमाणे केन वित्स्यापिते आत्मनि तोतेऽणुतरमन्योऽभ्यूहति ततोप्यन्योऽणुतममिति।
 न हितर्कस्य निष्ठा क्वचिद्विद्यते अतो अनन्यप्रोक्ते आत्मन्युत्पन्नायेपमागमप्रतिपाद्य
 ममतिर्नैव तर्क्येण स्वबुध्यभ्यूहमात्रेण अपनेयानप्रापणीयेत्यर्थः नापनेतव्या न हंत
 व्यातार्किको ह्यनागमज्ञः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किंचिदेव कल्पयति अतएव ये मागम
 प्रभूता मतिरन्ये नेवाऽगमातिज्ञेनाचार्येणैव तार्किकासौक्ता सती सुज्ञाता यत्रवति
 हे अष्टप्रियत
 वा य

२०

इहैव
म
३५

महापुनः सातकीगम्यामतिरित्युच्यते यां त्वं प्रति मद्दूरप्रहोनेन आपः प्राप्तवानसि सत्यावितथ
विषयाधृतिः यस्य तव सत्त्वं सत्यधृतिः बतः सीत्युक्तं कैपयः आह मृत्युर्न विकेत सवक्ष्य
माणविज्ञानसुतयेत्यादिकृत्युक्तो नो स्मर्यन्तया तव ता तव तु अन्यः पुत्रः शिष्यावाप्र
णकीदृक् पादकृत्येहेन विकेतः प्रष्टा पुनरपि तुष्ट आह जानाम्यहं शोवधिनिधिः कर्मफलल
क्षणो निधिरिव प्राथ्यत इति अस्मा वनिः त्यमनित्य इति जानामि न हि यस्माद नित्ये रघुवेः
नित्यं ध्रुवं तत्प्राप्यते परमात्मा स्वः शोवधिः स्वनियः सुखात्मकः शोवधिः स एवाऽनित्ये ईदृ
प्राप्यते हि यतः ततस्तस्मान्मया जानता विनित्यमनित्यसाधनेन प्राप्यत इति ना विकेतश्चि
तोऽग्निरनित्ये ईदृगेः पश्चादिनिस्वर्गसुखसाधनं नूतोऽग्निनिर्वर्तित इत्यर्थः तेनाह
मधिकाराय नो नित्यं याम्यं स्थानं स्वर्गाख्यं नित्यमोपेक्षिकं प्राप्तवानस्मि त्वं तु कामस्याग्नि
समाप्तिं अत्र हि सर्वे कामाः परिसमाप्ता जगतः साध्यात्मा धियुता धिदैवादेः प्रतिष्ठा मा अ
यं सार्वभौमकत्वात् कृतौः फलं हे रार्त्तं पदं अनंत्यं आनतप्यं अतएव स्पष्टं परं निष्ठां स्तो १०
मं स्तुत्यं महत् अणिमाद्यैश्वर्याद्येनैकगुणसंहतं स्तोमं वनमहच्च निरतिशयत्वात् स्तोमं
महत् ऊरुगायं विस्तीर्णा गतिप्रतिष्ठां स्थितिं आत्मनो नुत्तमामपि दृष्ट्वा धृत्या धैर्येण धीरोधीमा

नि

क

सं

या वाऽविद्याप्रेयो विषयाविद्येति वञ्चेयो विषया ज्ञातानि जीताऽवगता पंडितैस्तत्र विद्याती
प्सिनं विद्यार्थिनं न विकेत सत्त्वा महत्तन्येकः स्माद्य स्माद विदुषु द्वि प्रतोतिनः कामा अपसरस
प्रभृतयो बहवो पितृत्वात्वां नाऽलोलुपंत न विदुर्दृष्टं तवतः श्रेयो मार्गो दातोप नो गाभिवांछा संपा
दनेन अतो विद्यार्थिनं श्रेयो भाजनं मन्यो इत्यतिप्रायः । ये तु संसारभाजिन अविद्यायामंत
रे मध्ये द्युते इव तमसि वने मानाः वेक्ष्य मानाः पुनपश्चादिः नृक्षया शशतेः स्वयं धीराः प्रज्ञा कृत्य
वतः पंडिताः शास्त्रकुशलाश्चेति मन्यमाना स्ते दृष्टं म्यमाणा अत्यर्थं कुटिलामने क रूपां ग
तिं गच्छन्ते जरा मरणा रोगादिदुःखैः पर्यंति परिगच्छन्ति मूढा अविवेकिनोऽध्वने वंष्टि वि ही द
नेनेव नियमाना विषमेषु यथा बहवो धामा हांत मनर्थं मच्छन्ति तद्वदत एव मूढत्वाच्च सांप
रायः संपरायः परलोत त्यासि प्रयाजनः साधन विशेष शास्त्रीयः सांपरायः स्वबालमविवे
किनं प्रतिन प्रतिभाति न प्रकाशते नोपतिष्ठते इत्येतत् प्रमाद्यं तं प्रमादं कुर्वन्त पुनः पुनर्बादि
प्रयोजनेष्टासक्त मनः तथा वित्तमोहेन वित्तनिमित्तेन अविवेकेन मूढं तमसा छन्नं सं तं अ संतु न
यमेव लोको योऽपश्यमानः स्मिन्नयाना दिवि शिष्टो नास्ति परो दृष्टो लोक इत्येव म्मनन
शीलो मानी पुनः पुनर्जीत्वा वशं मदधीनता मापद्य ते मम मर्त्योर्मम जनन मरणादित्
प्रतिभाति संपरे इयत इति ॥

केत्यश्चैतदुक्तं तमित्यर्थः । तथा न्यायार्थमिति तथाऽन्यस्मात्कृता कृतात्कृतं कार्यमकृतं का
रणा अस्मादन्यत्र किंच । अन्यत्र न्यायार्थमिति कांतात्कृतात्कृतं तस्याच न विषयतश्च तथा वर्तमाना
नात्कृतं त्रयेणानुपरिच्छिद्यत इत्यर्थः । यदीदृशं वस्तु सर्वव्यापहारोचरातीतं पश्यसि
जानासितदुदमप्येत्येवमुक्तं वतेष्टु सुवाचापुष्टं वस्तु विशेषणांतरं विवक्षन् । सर्वव्याप
यसदं पदनीयं अविगातेनामनंति प्रतिपादयति । तपांसि सर्वाणि च यदुदंति । यत्प्राप्त्यर्थं नित्यं
र्थः । यदिहं तो ब्रह्मवयं गुरुकुलवासलक्षणमन्यदा ब्रह्मप्राप्त्यर्थं वरंति तत्र तु संप्रयत्नात्तु मि
दुसि संप्रहेण संक्षेपतो ब्रवीम्यमित्येतत् । देते तस्य दं यदुक्तं तत्त्वदायदे तदोमित्यो राव
बायं ॐ राव प्रतीकं च अतएतद्व्याख्यं ब्रह्म अपरमेतद्व्याख्यं परं वत को हि प्रती
कमेतदक्षरं । एतद्व्याख्यं ब्रह्म ज्ञातोपास्य ब्रह्म त्रिषोऽपि यदिह विपरमपरं वीतस्य तद्वति
परं वेदातयं अपरं वेत्तासयां पतएव पतएवेतद्व्याख्यालंबनानां श्रेष्ठं प्रत्ये शेतममेत
दालंबनं परमपरं वपरापरं ब्रह्म विषयत्वात् अतएतदालंबनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीपते
परस्मिन् ब्रह्मणि अपरस्मिन् ब्रह्म गूतं ब्रह्म वदुपास्यात्तु त्वीत्यर्थः । अन्यत्र धर्मा
दित्यादिनाष्टस्यात्मनोऽशेषविशेषरहितस्यालंबनत्वेन प्रतीकत्वेन व ॐ कारो नि

जवंती
दं

११

३ अतासां भाव्यं तेजसमविनाशालक्षणे विक्रिये इहात्मनि प्रतीषिध्येते प्रथमं सर्वविक्रिया

दिष्टं अपरस्य च ब्रह्मलोमंदमध्यमप्रतिपत्तु न्यतिः । अथेदानीं तस्योकारालंबनस्यात्मनः साक्षात्स्व
रूपनिर्दिधारयिष्यारदमुच्यते । न जायते नात्ययते म्रियते वा न म्रियते वा उत्पत्तिमता वस्तु नोति
त्यस्यानेकविक्रिया प्रतिषेधार्थं न जायते म्रियते वेति विपरिन्तमेधावी अविपरितु सचेतन्यस्व
तावत्वात् । किंच नायमात्मा कुतश्चित्कारणांतराद् भूवस्वस्माद्वात्मनो न वेनू व कश्चिदर्थं ति
रक्षुतोऽतो यमात्मा अजः । नित्यः शाश्वतः अप्रक्षयविवर्जितः पोष्य शाश्वतः सोपसीयते अपंतु शाश्व
तः अतएव पुराणपुराणि न वएवेति योऽवयवोऽपचयहारणा नि निर्वर्त्यते स इदानीं न बोधथाकुं
मादिः । तद्विपरितस्तस्यात्मा पुराणो बद्धि विवर्जित इत्यर्थः यतएवम तो न हन्यते न हि स्य तह न्य
माने शस्त्रादिभिः शरीरेतत्स्योपाकाशवदेवा एव नूतमप्यात्मानं शरीरमात्रात्मा दृष्टिर्हतावे
द्यदि मन्यते वितयति हंतुं न निष्पाम्य नमिति । योऽप्यन्यो हतः सोऽपि वेन मन्यते हतमात्मा हतो हि न
हति उजावपितो न वे जा नीतः स्वमात्मानं यतो नायं हंति । ३ विक्रियत्वादात्मनः तथा न हन्यते
आकाशवदेवा विक्रियत्वं देवातोऽनात्मज्ञविषय एव धर्मा धर्मादिलक्षणाः सखा गेन ब्रह्मज्ञस्य
अतिप्राप्ताप्यात न्यायाच्च धर्मा धर्मा धनुष्यत्रैः कथं पुनरात्मानं जानातीत्युच्यते । अणोऽस्माद
णी यानस्यामाकादे रणु तरो महतो महत्परिमाणो महोऽपि महत्तरः पृथिव्यादेः अणु महोऽपि

क० भा० दस्तिलोके वस्तु तत्तेने वात्स नानित्येनात्मवत्स तैतदात्मना विनिर्मुक्तं असत्सं पद्यते तस्मादस्या
 वेवात्मा अणारणीया महतो महीयान सर्वतामरूपवस्तुवाधिकत्वात् सत्वात्मास्य जंतोर्वत्तादि
 १२ व स्तंबं यथेतस्य प्राणि जातस्य गुहायां हृदये निहितः आत्मनस्तु स्मृत इत्यर्थः । तस्मात्मानंदर्शन
 अणामननविज्ञानतिंगं अकतुरका मोद श २४ बाह्यविषयो परतबुद्धिरित्यर्थः । यदावएवेतदा
 मनआदीनिकारणानिधातवः शरीरस्यधारणात्प्रसीदंतीत्येषां धारणा प्रसादादात्मनो महिमानं
 कर्मनिमित्तवद्विषयरहितं पश्यत्यपमहमस्मीति क्षौ सो द्विजानाति ततो विगतशोको भवति अ
 न्यथा दुर्विज्ञेयो यमात्मा कामितिः प्राकृतपुरुषः । यस्मादासीनोऽवस्थितोऽवल एव स न दूरं प्रव
 जतिशयानोयातिसर्वतः एवं अस्मावात्मा देवामदाऽमदः समदोऽमदश्च सहर्षो हर्षश्च विरुद्र
 धर्मवान् अतोऽशक्यत्वाद्वा तु कस्तमदाऽमदं दवं मदन्या जातुमर्हति अस्मादादेरेव सस्मि च दु
 कस्यचिपंडितस्यैसविज्ञेयो यमात्मा स्थितिगतिनित्या नित्यादिविरुद्धो न क धर्माणाधिकत्वाद्दिरु
 त् १३ द्धर्मत्वादिश्चरूप इव चिंतामणी वदवनासते आतो दुर्विज्ञेयत्वे दर्शयतिकस्तमदं न्या जातुमर्हती
 ति करणानामुपशमः शयनं करणजनितस्य कदशविज्ञानस्यापशमः शयानस्य न वतियदा १२
 एवंकेवलं सामान्यविज्ञानत्वात् सर्वतोयातीव यदा विशेषविज्ञानस्य स्वरूपेण स्थित एव स
 न आदिगतिपुनरुपाधिकत्वाद्दूरं अजतीव सर्वहं ववर्तते तद्विज्ञानाद्यशोकात्समप्राप्तिर्दे इति

य न्न अत्यस्त्राक्षीः परमेवाकांक्षन् । अतिरुष्टवानसि सर्वमेतत्संसारजोगा जातं अहोवताऽ
 नुत्तमगुणमित्येय जातुमिच्छसि आत्मानं तदुर्दरीदुरवेन दर्शनमस्येति दुर्दरीऽसूक्ष्मत्वात् त
 रुदंगह नं अनुप्रविष्टं प्राकृतविषयविकारेः प्रद्युम्नमित्येतत् । गुहाहितं गुहायां बुद्धौ स्थितं
 तत्रोपलभ्यत्वात् । गदरेष्ट । गदरे विषमं अनेकानर्थसंकटे तिष्ठति ती गदरेष्ठं यत एव गद
 मनुप्रविष्टो गुहोऽहितश्च अतो गदरेष्टः अतो दुर्दरीऽतं पुराणपुरातनं अध्यात्मयोगाधिगमेन
 विषयेऽप्रतिसंस्तुत्येव तस आत्मनिसमाधानमध्यात्मयोगः तस्य अधिगमनेन मत्तो देवं आ
 त्मानं धीरो हरी शोको आत्मनो उत्कर्षो पकर्षयोः अजवात जहाति । किं वए तदात्मतत्वं यदहं
 ८ आकांक्षामिततश्च त्वोर्ध्वसकाशात् सम्यक् आत्मनावनपरिगृह्य उपादाय मर्त्यो मरणधर्माध
 मोदनपेतं धर्म्यं प्रहृष्ट उद्यम्येथ क कृत्य शरीरादेः अं सूक्ष्मं एतमात्मानं । आण्यप्राप्य सम
 र्थो विद्वान् मोदते मोदनीयं हर्षणीयं आत्मानं लब्ध्वा तदेतदेवं विधं ब्रह्म सप्रभव नं विवेक
 पा तसंत्वां प्रति अहं तदारं विवृतं अतिमुखी नूतं मन्ये मोक्षाहं त्वां मन्ये इत्यतिशयः । यद्य
 हं योग्यः प्रसन्ने आसि जगवन्मो प्रति । अन्यत्र धर्माच्छास्त्रोपाधर्मानुष्ठानात्सत्तात्कीर

ति
 व्याहितं
 निहितं
 १३
 १२
 १३

तमानसश्वाः चार्थवानप्रज्ञानेन यथोक्तमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः यस्त्वेवं न तोयस्यात्मनो ब्रह्म
क्षेत्रे सर्वधर्मविधारकेऽपि सर्वज्ञानं तेजो भोदने अज्ञानं भवतः स्यात्तौ सर्वहो गपि मृत्युः य
स्याप्यस्य न मिवा आदने स्याप्य सवनत्वे प्यपीमस्तं प्राक् बुद्धिः यथा तस्य अधनरहितः स न क इत्यु
इत्थं एवं यत्तै यो साधनवानिवेत्यर्थः वेद विज्ञानाति प्यत्र स उतामेति ॥ इति द्वितीयवर्गी भाष्यं ॥
॥ अतः पितृता वित्तस्यावल्याः संबंधो विद्यऽविद्येना नो विरुद्ध फल इत्यप्यन्यस्तेन तु स फले ते यथाव
द्विर्णीते तन्निर्णायार्थं यत् रूपक कृत्य ना तथाव प्रतिपत्ति सौकर्यमेवं च प्राप्य प्राप्ता गंतु गंतव्य वि
चेकार्यं हावात्माना बुपन्यते ॥ अतः सत्यं अवश्यं ता वि त्वा कर्म फलं पितृता एक सत्र कर्म फलं
पितृता तु क्ते नेतरस्तथापि पात संबंधा मिबंता वित्तु अते छत्रि न्याय न सुहृं स्य स्वयं कृतस्य त
कर्मणः अतमिति पूर्वण संबंधः ॥ लोके अस्मिं छरी रे गुहा गुहा यो बुद्धौ प्रविष्टो परमेवात्पुरुषा पशुर्द
काश संस्तु नापक्ष पापरमं परस्य व अस्मिन् लो धं स्तु न पशार्थं तस्मिन्नि पर अस्मि पत पत ॥ त
स्मिन् परमे परार्थं हादी काशे प्रविष्टा वित्यर्थः ॥ तो वरुणा पात पा विव वित्त क्षणो संसा गित्वा स
सारित्वेन वस्तु विदो वदंति कथयंति ॥ न केवलं मक मिण एव वदंति पंचांग गृह स्था ये व त्रिणा वि
केता स्त्रिः कृत्वा ना विके तो अग्निः चितो ये ते त्रिणा विकेताः यः सेतुः सेतु रिव सेतुः इजाना

यो

७ बुद्धिं तद्व्यवसाय लक्षणं सारथिं विद्वि बुद्धि नेतृ प्रधानं वाचरी रस्य ७

नौ यजमाना नौ कर्मिणौ दुःख संतरणार्थं चान्ता विके तो ग्निस्तव यं जातुं चेत्तु वश के म सि शकु वं
तः किंच यवा प्रय न्य भर्त्ये स सा पारंति ती र्ष तां तर्तु मि छतां ब्रह्म विद्यां सरमा भ्रय मश्नौ आत्मा
शकु वंतः स्यं ब्रह्म ते च जातुं शके म पि परा वरे ब्रह्म णी क मि ब्रह्म विदा भ्रय वे दित व्ये र ति वा क्यार्थः तयो रे व
त्युपन्यासः कृतः अतः पितृता चितित उपाधिकृतः संसारी विद्याऽविद्ययो रधि कृतो मोक्ष गमना
य संसार गमना य च तस्य तदु भय गमने साधनो रथः क ल्ये ने तत्र ॥ अतः पितृता चितित उपाधिकृतः संसारी विद्याऽविद्ययो रधि कृतो मोक्ष गमना
धिनं रथ स्वामिनं विद्वि जानी हि ॥ शरीरं रथ मवतु रथ वदु यस्त्वा नी ये वि दिये रा कृ ष्य माणा चो
छरी रस्य सारथि नेतृ प्रधानं च रथः सर्व हि देह गते कार्ये बुद्धि कर्तव्य मेव प्राप्ये न मिनः सकल्य
विकल्पा दित्त क्षण प्र गृह र शनां विद्वि ॥ मन सा हि प्र गृही तानि श्रोत्रा दी नि क रणा नि प्रवर्तं ते
र शन ये वा श्वाः इंद्रियाणि चक्षु रदी नि ह या ना हुः ॥ रथ क ल्य ना क रा लाः शरीर रथा क र्ष ण सा
मान्या त्ते वे वे दिये षु ह यत्वेन परि क ल्पिते षु गो चरा मा गी न रू पी दी नि ष या वि द्दि ॥ आत्मे दि
य मनो युक्तं शरीरे दि य मनो त्रिः सहितं संयुक्तं आत्मानं प्रोक्ते ति संसारी त्याहुः म नी
षिणः विवेकिनः न हि केवलं स्यात्मानो प्रोक्तु त्वमस्ति बुद्ध्या धु पाधिकृत मेव तस्य मो क्त त्वं त
था च अत्यंत र केवलं स्यात्प्रोक्तु त्वमवदंति ध्याय ती बले लाय ती वे त्या दि ॥ एवं सति व

२३

ये

तमा

क. ता.
१६

क्षमापारंरथक त्पनयावेष्टव स्यपदस्य आत्मतया प्रतिपत्तिरूपपद्यतेन अन्यथा स्वप्नावानति
 क्रमात् । तत्रैव सतियस्तु बुद्ध्या रथः सारथिरविज्ञानवान् अनिपुणः अविवेकी प्रवृत्तौ च नि
 वृत्तौ च न वेति । यथेतरारथवर्गीयामयुक्तेनाप्रगृहीतेना समाहितेन म सा
 प्रगृहस्थानीयेन संक्षोभयुक्तो न वेति । तस्या कुशलस्य बुद्धिः सारथे रिंदि याप्य श्वस्थानीया
 नि अवश्यानि अशक्या न्यनिवारणीया निदुष्टाश्वा अदांता रवा इवेतर सारथे र्ववेति । य
 स्तु पुनः पूर्वीक विपरीत सारथि र्न वेति विज्ञानवान् प्रगृहीते मानाः समाहिते चित्तः सदा
 तस्या श्वस्थानीयानी दियाणी प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं वाशक्या निवश्या निदांताः सदश्वा इ
 वेतर सारथेः त पूर्वीक स्या विज्ञानवतोऽबुद्धि सारथे रिदं फलमाहायस्त्वि विज्ञानवान्
 न वेति अमनस्कः अप्रगृहीतमनस्कः सतत एवाभुविः सदैव न सरथीतत्पूर्वीक मक्षरं य
 त्परंपदमाप्नोति तेन सारथि नान के च भोनाप्नोति स्वसारं वज्रममरणा नक्षत्रमधिग
 छति यस्तु द्वितीयो विज्ञानवान् विज्ञानवत्सारथ्युपेतोरथि विद्वानित्येतत् । युक्तमनाः
 समनस्कः सतत एव सदाभुविः सतत तपदमाप्नोति यस्मादात्मा मदा प्रव्युतः स नमूयः १४
 पुनर्न जायते संसारे । किं तत्पदमित्याह । विज्ञान सारथि र्यस्तु यो विवेक बुद्धि सारथिः

६

न
पुनर्न

अशरीरं स्वरूपेणाकाशकल्पः आत्मा तमशरीरं शरीरेषु देवपितृ मनुष्यादि शरीरेषु अनवरूपेषु अवस्थि
 तिरहितेषु अवस्थितं नित्यं अचिकृतमित्येतत् महोत्तं महत्त्वमप्येहिक त्वरी कोया माह । विद्वे व्यापिते
 आत्मानं आत्मग्रहणं स्वतोऽन्यत्वे प्रदर्शनाय आत्मशब्दः प्रत्यगात्मविषय एव मुख्यः तमोद शमात्मा
 नं मत्वा अपमहमिति धीरो धीमान् न शोचति । नत्येव विधस्यात्मविदः शोकोपपत्तिः यद्यपि दुर्विज्ञे
 योयमात्मा तथाप्युपायेन सुविज्ञेय एवेत्याह । नायमात्मा प्रवचनेन अनेक वेद स्वीकरणेन न ज्ञा
 ज्ञेयः । नापि मेघयाग्रंथा र्थधारणशक्त्या न बर्नाश्रितेन केवलेन केनतर्हि लभ्य इत्युच्यते । तु
 यमेवं स्वमात्मानमेव साधको वृणुते प्रार्थयते तेनैवा त्मना वरिजा स्वमात्मानं ज्ञायत इत्येतत् । य
 निष्कामस्यात्मानमेव प्रार्थयतः । आत्मेनैवात्मानं लभ्य इत्यर्थः । कथं लभ्य इत्युच्यते तस्यात्मकामस्ये
 ष आत्मा विवर्णते प्रकाशयति पारमार्थिकीं स्वातन्त्र्यं स्वकीया स्वयाथार्थमित्यर्थः । किं व अन्य
 तदुच्यते तस्यति विद्वाद्भूतिस्मृत्या विहिता त्वापक मित्योऽविरतोऽनुपरतो नापि इन्द्रियलोत्याद
 शो तोऽनुपरतो नापि अस्मीति तोऽनेकाग्रमना विसिप्तचित्तो समाहितचित्तो विसन्न समाधान
 फलार्थित्या न्ताप्य शांतमानसो व्याहृतचित्तः केन प्राप्नुयादिति उच्यते । प्रज्ञानेन ब्रह्मविज्ञानेन ए
 नं प्रकृतमात्मानं मा यात्र यस्तु श्रुतिरहितः इन्द्रियलोत्या व समाहितचित्तः समाधान फलादप्युपशान्ति

१६
म
व

नयमिति श्रुतिरनुकंपयाऽहमा नवतं अति सूक्ष्मबुद्धि विषयत्वात् न विज्ञेयस्य किमिव सूक्ष्मबुद्धिरित्युच्यते
 शुरुधारं प्रतिज्ञिता तीक्ष्णकृतादस्य पादुखेनात्ययोयस्याः सादुरत्यवायथा सापद्योदुर्गमनीया तथा
 दुर्गदुः संपाद्यमित्येतत् पथः पथानेन त्वज्ञानलक्षणमार्गं कवयो मधाविनो वदंति ज्ञेयस्याति सूक्ष्मत्वात्
 तद्विषयस्य ज्ञानमार्गस्य दुः संपाद्यं वदंतीत्यभिप्रायः । तत्कथमति सूक्ष्मत्वं ज्ञेयस्येत्युच्यते । सूक्ष्मात्वादि
 यं मेदिनीशब्दस्य रीरूपरसांघोषविता सर्वेन्द्रियविषयभूता तथा शरीरं तत्रैके क गुणापकर्षणगंधो
 दितो सूक्ष्मत्वमहत्त्वविभु इत्येत्यादितारतम्यं दृष्टमवादिषु यावदा कारामितिते गंधादयः सर्वे एव
 सूक्ष्मत्वादि काराः शरीरात् यत्र न संति किमु तस्य सूक्ष्मत्वादि निरतिशयत्वं न कथमित्येतदुच्यते
 ति श्रुतिः । अशब्दमस्य रीरूपमव्ययं तथारसं नित्यम गंधवच्च यत् एतद्व्याख्यातं । ब्रह्मा
 ययद्विशब्दादिमतद्वेति । इदं त्वशब्दादिमत्वादव्ययं नयेति न क्षीयते । अतएव च नित्यं यदि न्येतितदनि
 त्यं । इदं तु न न्येत्येतानित्यं । इतश्च नित्यं अ नादि अविद्यमानमादिः कार्यमस्य तदिदम नादियथादिम
 तत्कार्यत्वाद नित्यं कारणे प्रलीयते तथापि धियादि इदं तु सर्वकारणत्वादे कार्यं अकार्य
 त्वान्नित्यं न तस्य कारणमस्ति यस्मिन् प्रलीयते तथा अनंतं अविद्यमानो अंतः कार्यं मस्य तद
 नंतं पथा कदत्वादेः फलादि कार्यत्वादे न नाप्यनित्यत्वं दृष्टं न च तथाप्यंतवत्त्वं ब्रह्मणाऽतोपि नित्यं म

का ४
६

य

महत्तम

पूर्वोक्तो मनः प्रह्वान् प्रगृहीतमनाः समाहितचित्तः स न भुविर्नरो विदुः साधु नः संसृगतेः पा
 रं परमिवाधिगंतव्यमित्येत दाप्नोति मुच्यते सर्वसंसारबंधनेः द्विष्टोर्वापनशीलस्य ब्रह्मणाः पर
 मात्मा नो वा सुदेवाख्यस्य परमं प्रकृतं पदं स्फुटं सत्त्वमित्येतत् तत्तत्पदमवाप्नोति विदुः न धुना यत्पदं
 गंतव्यं तस्यैदिपाणि स्फुटान्याऽभ्यसूक्ष्मता रतम्यक्रमेण प्रत्यगात्मतयाऽधिगमः कर्तव्य इत्यवम
 र्थं इदमारभते । स्फुटानि तावदिन्द्रियाणि तानि यैरर्थैः आत्मप्रकाशनायारब्धानितेन्द्रियैः
 स्वकाऽभ्यः ते परमार्थार्थः सूक्ष्मा महान्तश्च प्रत्यगात्मभूताश्चेतेन्द्रियैरर्थैः परं सूक्ष्मतरं महत्त
 यगात्मभूतं च मनः शब्दवाच्यं मनस आरेजकं भूतसूक्ष्मं संकल्पविकल्पाधारं न कल्यो मन
 सोपि परा सूक्ष्मतरं प्रत्यगात्मभूता बुद्धिः बुद्धि शब्दवाच्यमध्यवसायाधारं न कं भूतसूक्ष्म
 बुद्धेरात्मा सर्वप्राणिबुद्धिनां प्रत्यगात्मभूतत्वादात्मा महान् सर्वमहत्वात् अव्यक्ताद्यप्रथम
 जातं हेरण्यगर्भतत्वं बोधा बोधात्मकं महानात्मा बुद्धेः पर इत्युच्यते । महतोपि परं सूक्ष्मतरं प्रत्यगा
 त्मभूतं सर्वमहत्तरमव्यक्तं सर्वस्य जगतो बीजं भूतं । अथाकृता मरूपसत्त्वं सर्वकार्यकरणश
 क्रि समाहाररूपं अव्यक्ताव्यक्ताकारादिनामवाच्यं परमात्मनो ततो वेन समाश्रितं वटकणि
 को यामिव वटवक्षराकिः । तस्मादव्यक्तापरः सूक्ष्मतमः सर्वकारणकारणत्वात् प्रत्यगात्मत्वाच्च म

२

च ६

क० न
१७

नान्यथेति परा विपरागं चति गच्छतीति खानितुं पल्लसितानि श्रोत्रादीनि इन्द्रिणि खानी युच्यते।
तानि परां च्येव शब्दादि विषय प्रकाशनाय प्रवर्तते यस्मादेवं स्वभावैकानितानि व्युत्पन्नानि हि सि
तवान्न ननेकं तवानित्यर्थः कोसो स्वयं परमे श्वरः स्वयमेव स्वतंत्रो भवति सर्वदा न परतंत्र
नितस्मात्परादः परा गुणान् अनात्मवृत्तान् शब्दादीन्यस्यत्युपलभते उपलब्ध्या नोत्तरात्मन
धंतरात्मानमित्यर्थः ॥ एवं स्वभावोपि सति लोकस्य कश्चिन्नद्याः प्रतिश्रोतः प्रवर्तनमिव धीरो वीर
न्निवेकी प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षा सावाभावेति प्रत्यगात्मा प्रतीये वात्मशब्दो रूढा लोके नान्यस्मिन्
युत्पत्तिपक्षे पितत्रैवात्मशब्दो वर्तते। यद्यप्योति यदा देते यदाति विषयानिह। यद्यस्य सततो भावः
तस्मादात्मैतिकीर्तित इति आत्मशब्दो युत्पत्तिस्मरणानं प्रत्यगात्मानं स्वभावैकस्य पश्यत पश्य
तीत्यर्थः। छंदसिकात्मानियमात कथं पश्यतीत्युच्यते। आहृतं वक्षुः आहृतं व्याहृतं वक्षुः आवा
दिकमिन्द्रियजातमशेषविषयाद्यस्य स आहृतं वक्षुः स एव संस्कृतः प्रत्यगात्मानं पश्यति। न
तिवा स विषयाऽलोचनपरत्वं प्रत्यगात्मेक्षणं वणकस्य स प्रवर्ततीति। किमर्थं पुनरिच्छं महता
प्रपासेन स्वभावप्रवृत्तिनिरोधं कृत्वा धीरः प्रत्यगात्मानं पश्यतीत्युच्यते। अमृतत्वममरणध

१७

६२

मत्वं नित्यस्वभावात्मा मिच्छन्नात्मन इत्यर्थः। यत्तावत्स्वाभाविकं परागवानात्मदर्शनं तदात्मदर्शनस्य
प्रतिबंधकारणं तस्मात्किं कृतं वा। उपराक्षेवाऽविद्योपप्रदर्शिते बुद्ध्यादृष्टेषु भोगेषु तस्मात्तामामविद्यात्
ह्यात्मा प्रतिबद्धात्मदर्शनाः परावो बहिर्गता नेव कामान् काम्यान् विषयाननुयति अनुगच्छंति बालात्मा
प्रज्ञास्तेन कारणेन मत्तोरविद्याकामकर्म समुदायस्य यंति गच्छंति विततस्य विस्तीर्णस्य सर्वतो व्याप्तस्य
पाशं पश्यंते बध्यंते येन तं पाशं देहं द्रियादिसंयोगवियोगलक्षणं अनवरत्वं जन्ममरणजरा रोगाद्यने
कानर्थं ज्ञाते प्रतिपद्यते इत्यर्थः यत एवमथ तस्माद्दीरा विवेकिनः प्रत्यगात्मनः स्वरूपावस्थानलक्ष्य
णां अमृतत्वं ध्रुवं विदित्वा देवाद्यमृतत्वं हि अध्रुवं इदं प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्ष्यणं ध्रु
वं न कर्मणा वर्द्धते नोक्तं यानि तिसृतेः श्रुतं तदेवं च तं रूढस्वप्नविकल्पममृतत्वं विदित्वा अध्रुवे
षु सर्वपदार्थेषु अनित्येषु निर्धार्य ब्रह्मणा इह संसारे अनर्थं प्रायेन प्रार्थयंते किं विदयि प्रत्यगा
त्मदर्शनं प्रति कृतं सुवचित्तलोकेषणान्यो युत्तिष्ठेवेत्यर्थः। यद्विज्ञानं किंचिदस्य
प्रार्थयंते ब्रह्मणाः। कथं तदधिगमः उच्यते। येन विज्ञानस्वभावेनात्मनारूपेण संगंधं संशो न श
रो श्वमे पुनाने पुन निमित्ता न सुखप्रत्ययान विजानाति विस्मयं जानाति सर्वलोकैः ननु नैव प्रसिद्धिः लोकैः

१२

स

नैव प्रमाणं अहं न गच्छति तं प्राणमात्मानं देवा आत्मादयो अधिदैवं वा गादयश्चात्मा सर्वविधे अणुवस्थ
 नाभावपिनाः संप्रवेशिताः स्थिति काले सोपि प्रवेत तदेतत्सर्वं त्मकं ब्रह्म तत्तु नात्येति नातीत्येतदात्मकतां
 नैव विदुः त्वं गच्छति कश्चन कश्चिदपि एतदेतत् । यद्वा प्रादिषु स्थावरातेषु वेत्तमानं तत्तदुपाधित्वाद्ब्रह्म ब्रह्म भास
 मानं संसार्यत्यः परस्माद्ब्रह्मण इति मा भूत्कस्य चित्ताशंकेतीदमाह यदेवेह कार्यकरणोपाधिसमन्वितं सं
 सारधर्मवद्ब्रह्मासमानं अविवेकीनां तदेव स्वात्मसु ममुत्र नित्यविज्ञानं पुनस्वभावसर्वसंसारधर्मवर्जितं
 ब्रह्म । यच्चामुत्रासुषिन्नात्मनि स्थितं तदेवेह नामरूपकार्यकरणोपाधि मनुभाव्यमानं गान्यत् । तत्रैवं सति उवा
 धि स्वभावभेददृष्टि लक्षणयाऽविद्यया मोहितः सन् यद्ब्रह्म ब्रह्मप्यनाभाते परस्मादन्योहं मनो न्यत्यरं ब्रह्म
 नेव सिन्नामिव पश्यति उपलभते सम्यो मरणान्मरणं मृत्युं पुनः पुनर्जन्म मरणभावमाप्नोति प्रतिप
 द्यते तस्मात्तथा न पश्येत् । हि ज्ञानेकरसंनेरंतेर्यणाकाशवत्परिपूर्णं ब्रह्मैवाहमस्मीति पश्येदिति वाक्या
 र्थः । प्रागेकत्वविज्ञानादाचार्या गमसंस्कृतेन मनसा इदं ब्रह्मेकरसमाप्त्यं स्वात्मेव नायदस्तीत्यामेव
 नानात्वप्रत्युपस्थापिकायाः अविद्यायाः निवृत्तत्वादहं ब्रह्मणि नानातास्ति किंचन अर्हं मात्रमपि यस्तु
 पुनरविद्यातिमिरदृष्टिर्न मुच्यते नैव पश्यति सम्यो मृत्युं गच्छत्येव स्वल्पमपि भेदं अध्यासपयन्ति
 त्यर्थः । पुनरपि ते देवप्रकृतं ब्रह्म अंगुष्ठमात्रः अंगुष्ठपरिमाणः अंगुष्ठपरिमाणो हृदयं पुंडरीकं तच्छिद्रं

व

समानि
त

१०

य

य
ति

पुनः

र्था तः करणोपाधिं अंगुष्ठमात्रं अंगुष्ठमात्रं वंशपर्वमध्यवर्त्यं वरवत्पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति मध्ये आत्मनि श
 रीरे तिष्ठति यस्तमात्मानं ईशानं भूतभूयस्य विदित्वा तद्वत्त्वादि पूर्णवत् । किंच अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाध
 कमुधूमकमिंयुक्तं ज्योतिः परत्वाद्यस्त्विदं लक्षितो कोऽपि हि रदयोऽज्ञानो भूतभूयस्य सः नित्यकूटस्थोऽयं
 रानी प्राणिषु वर्तमानः स उवाच पितृर्निधनेनायमस्मत्समोऽन्यश्च जनिष्येति इत्यर्थः अनेन नायमस्तीति चेदेत्य
 यंपक्षो न्यायनोऽप्राप्नोति स्ववचनेन भूत्या प्रयुक्तः तथा - क्षणाक्षंगवा दश्च । पुनरपि भेददर्शनापवादं ब्र
 ह्मणा आह । यथोदकं दुर्गदुर्गमेदेशे उद्धिते वृष्टिस्तं पर्वतेषु पर्वतसु निम्नप्रदेशेषु विधावति विकीर्णसदि
 नश्यति एवं धर्मानां मोक्षिनान्यथ कृपयन् नष्टयगेव प्रतिरीरं पश्यंस्तानेव शरीरभेदानुवर्तिनोऽनुविधाव
 ति शरीरभेदमेव पुनः पुनः प्रतिपद्यत इत्यर्थः यस्य पुनर्विद्यावतो विध्वंसोपाधिकतभेददर्शनस्य विभु
 ज्ञानेनैकरसं भूयमात्मानं पश्यतो विज्ञानतो मुनेर्मननशीलस्यात्मस्वरूपं कथं संनतीत्युच्यते । यथो
 दकं शुद्धे प्रसन्ने शुद्धं प्रसन्नं आसितं प्रक्षिप्तं एकमेकरसमेव नान्यथा नादृगेव भवत्यात्मापि एवंमेव भवत्ये
 कत्वं विज्ञानतो मुनेर्मननशीलस्य हि गोतमनस्मात्कुतर्त्तिकभेददृष्टिनास्ति ककुदृष्टिं वापि तामात्मापि त
 सहस्रस्योहिते पिणावेदेनोपदिष्टमात्मैकत्वदर्शनं शांतं तदप्येवादर्शनीयमित्यर्थः । अतिवृत्त्यर्थवत् । पुन
 रपि प्रकारांतरा ब्रह्मत्वनिर्धारणार्थं यमारभः । दुर्विज्ञेयत्वा ब्रह्मणः पुरं पुरमिव पुरंदारद्वारं वाताघिष्ठाशय
 नेकपुरोपकरणस्य पतिदर्शनाच्छरीरपुरं स्वोपकरणं स्वात्मनाऽसंहतस्वतंत्रस्वाम्यर्थदृष्टं तथाऽ

त

श

व

पुनः

२१

मान्यादेनेकोपकरणासंहतं शरीरं स्वात्मना संहतं राजस्थानीयस्वाम्यर्थं विनुमर्हति । तत्रेदं शरीरं पुरमे
 कादशद्वारं येकादश द्वाराण्यस्य समशीर्षं तानि नाभ्याः सह बां वित्रीणि शिंखिकं तैरेकादशद्वारपुरं क
 स्याजस्य जन्मादिविक्रियारहितस्यात्मनः राजस्थानीयस्य पुरं धर्मवित्तं स्यात् अत्र चेतसः अकुटिलं आ
 दित्यप्रकाशवन्निमित्तमेव स्थितं एकस्य चेतो विज्ञानस्य निःशब्दचेताः तस्यावक्रचेतसा राजस्थानी
 यस्य ब्रह्मणो यस्य दं पुरं तं परमेश्वरं पुरं स्वामिनं अनुष्टाय ध्यात्वा ध्याने हितस्यानुष्ठानं सम्यग्भिः ज्ञानपूर्वकं त
 सर्वेषां विनिर्मुक्तः सन्नसमं सर्वभूतं स्थं ध्यात्वा न शोचति न द्विजानां दभयप्रतिः शोकादस्य राभावात्कुतः इ
 हे ना विद्याकृतं कामकर्मबंधने विमुक्तो भवति मुक्तश्च सन्न विमुक्त्यने । पुनः शरीरं न गृह्णातीत्यर्थः । स तु नैकश
 रीरं बन्धे वात्मा किं न हि सर्वपुरवर्ती कथं हं सो हं ति गच्छतीति भुवि सत् भुवो दिव्यादित्यात्मना सीदतीति वसुवीस
 यतिस्वीनिति वात्मानां अंतरिक्षे सीदतीति अंतरिक्षसत् होता अग्निः । अग्निर्वै होतेति श्रुतेः विद्योऽपि ध्या
 सीदतीति वेदिषत् इयं वेदिः परो अंतःस्था इत्यादि मंत्रवर्णीतः अनिधिः सोमः सन्न दीपकलशे दंतिदुरी
 णसत् । ब्राह्मणोतिथिः रूपेण बाहुरोणे पुं गृहेषु सीदतीति नृषत् नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत् । वरसत् वरेषु
 देवेषु सीदतीति । अतः सत् सतं सत्यं यतो वा तस्मिन् सीदतीति । यो मसत् यो म्नि आकाशे सीदतीति यो मसत् । अ
 आ पुरं स्वभुक्ति मकरादिरूपेण जायत इति । गोजाः गविष्ठि ध्यां व्रीहिषवादि रूपेण जायत इति । अतः जाः य
 जां गुरुपेण जायत इति । अद्रिजाः पर्वतेषु नद्यादि रूपेण जायत इति । सर्वात्मापि सन्न सत् प्रवितथा स्वभा एव । इह न २०
 नि माहो न सर्वकारणत्वात् । यदा ध्यादित्येवमत्रेणो अतः तदा ध्यात्म स्वरूपत्वमादित्यस्या गी कृतत्वाद्वात्मनो व्याख्या

र
 क
 प्रपेक्षा
 सीती
 २०

वि
 पु
 य
 धि
 म
 ति

छति ध्यासनः पदतु निसमदै तमात्मनं विज्ञानाति तदा किं कः कुतो वा गोपायितु १

मिच्छेदेतदेतदिति पूर्ववत् । यः प्रत्यगात्मे आभावेन निर्दिष्टः स एवात्मेत्ये तद्दर्शयति पः क
 श्चिन्मुमुक्षुः पूर्वप्रथमं तपसो ज्ञानादि लक्षणा न ब्रह्मण इत्येतज्ज्ञातुं न हि र लक्ष्यगर्त्री । किमपे
 स एवमित्याह अथाः पूर्वमसहितेभ्यः पंचभूतेभ्यो न केवला भ्यो इत्यभिप्रायः अज्ञायतु तत्प न्नो य
 स्तं प्रथमं तदेवादि शरीराण्युत्पाद्य सर्वप्राणिगुहां हृदया काशं प्रविश्य तिष्ठं तं शब्दादीनु पलज्यमानं न
 नेति भूतेः कार्यकृता लक्षणे सह तिष्ठं तं यो व्यपश्यत यः पश्यतीत्यर्थः य एव पश्यति स एतदेव पश्य
 तियत्तं प्रकृतं ब्रह्म किंच या सर्वदेवता मयी सर्वदेवतात्मिका प्राणे न हिरण्यगर्भ रूपेण पर स्मृत्रेण
 णः स भवति शब्दादीनामदनादिति स्तां गुहां प्रविश्य तिष्ठंती मदिति । तामेव विगिनहीया भूते जिज्ञेते
 समन्विता व्यजायत उत्पन्नेत्येतत् । किंच यो धियजेत उत्तराधरा रण्यो निर्हितः स्थितो ज्ञातवेदा अग्निः
 पुनः सर्वहविषां नोक्ताऽध्यात्मं च योगिनिर्गुणं सर्वगर्भं जीभिः अंतर्वेत्तीभिः अगर्हितान् भोजनादि
 नायं यथा गभस्युभृताः सुष्टु सम्यक् भूतो लोके इव इत्येवमत्र विगिनो गिनिश्च
 सुभृता इत्येतत् किंच दिवेदिवे अहमह निर्दुष्यः सुत्यो वं यश्च कर्मिण्यो गिनिश्चार्थो हृदये वजा
 एव हिः जागरणशीलैः अप्रमत्तैरित्येतत् । हविष्पाद्भिः आज्यादिमद्भिः ध्यातृभावना वद्विश्चमनु
 र्योभिः मनुष्यैः अग्निरैतदेतत् देवं प्रकृतं ब्रह्म किंच या यतश्च यस्मात्प्राणा न उदेति उतिष्ठति स यो
 त्ते निम्लोचनं च यत्र यस्मि

पूर्ववत्

व
 हेवतां

त

प्रपद्यंते

यस्य असंहतस्यार्थे प्राणापानादिः स्वभावात् कुर्वन्वर्तते संहतः सन् सततोऽयः सिद्धरत्याभिप्रायः। न तदानीं पुनरपि ते तुभ्यमिदं गुह्यं गोप्यं ब्रह्मसनातनं चिरं तनं प्रवक्ष्यामि यदि ज्ञानात्मैव स्यात् तर्हि परमा भवति अविज्ञानाच्च यस्य मरणं प्राप्य यथा त्वा भवति यथा संसृतिरति तथा भवति तेषां तन्मयानि योनिद्वारं भुक्त्वा जीवसमं चिन्ताः संतोऽन्ये केचिदविद्यावंतो मूढाः अवपद्यंते शरीरत्वाय शरीरं ग्रहं यदेहि देहो हवन्तो ये निप्रविश्यंतीत्यर्थः। जा
 स्थाणुं वृक्षादिस्थावरभावं अन्ये अत्यन्ताधमाः मरणं प्राप्य अनुसंयति आगच्छंति यथा कर्म यद्यस्य कर्म तद्यथा कर्म येषां दृशं कर्म हजन्मनिकृतं तदुत्तरेनेत्येतत् तथा च यथा कृतं यादृशं विज्ञानं उपाजि
 तं तदनु रूपमेव शरीरं प्रतिपद्यत इत्यर्थः यथा प्रज्ञं हि संभवारति श्रुत्यंतरात् यत्प्रतिज्ञातं गुह्यं ब्रह्म प्रवक्ष्यामीति तदाह। य एष सुमेधु प्राणादिषु जागर्ति न स्वपिति। कथं। कामं कामं तैतमभिप्रेतं स्मृत्वा यथै
 मविद्यानिर्मिमाणा निष्पादयन् जागर्ति पुरुषः यस्तदेव शुक्लं शुभ्रं शुद्धं तद्ब्रह्म नान्यत् गुह्यं ब्रह्मास्ति तदेवामृतं मविनाश्युच्यते सर्वशरीरेषु। किंच प्रथिव्यादयो लोकाः तस्मिन्नेव सर्वे ब्रह्मण्याभिताः सर्वलोकका
 रणात्वात् तस्य। तदुनात्येति कश्चनेत्यादि पूर्ववदेव अनेकता किं कबुद्धिचालितांतः करणानां प्रमाणाय यन्म
 मया तमेकत्वं विज्ञानमसहं दुःखमानमप्यनुबुद्धीनां ब्राह्मणानां चेतसि नाधीयत इति तत्प्रतिपादने आदर
 वती श्रुतिः पुनः पुनराह। अजिद्यं ये कश्च प्रकाशात्मा सन् भुवन् भवत्यस्मिन् नृता नीति च वनं अयं लोका
 तमिमं प्रविष्टोऽनु प्रविष्टः रूपरूपं प्रति दावीदिदं हि तदे प्रतीत्यर्थः प्रतिरूपस्तत्रैव रूपवान् दास्यते दोषः
 तत्र

जा

३५

२१

एकं

वैश्वं तथा सर्वभूतान्तरात्मा सर्वेषां भूतानां अभ्यंतरात्मा अतिसूक्ष्मत्वाद्वा कीदृशिव सर्वदेहं प्रति प्रविष्टत्वात् प्र
 तिरूपो बभूव। बहिः श्वेनाऽविकृतेन रूपेणाकाशवत् तथाऽन्योदृष्टांतं वायुर्यथैकस्यादि प्राणात्मना देहेषु
 नु प्रविष्टो रूपरूपं प्रति रूपो बभूवेति समानं। एकस्य सर्वात्मत्वे संसारदुःखित्वे परस्य वत इति प्राप्तं द्रष्टव्यं त
 सर्क यथा च शुष्प आलोके नोपकारं कुर्वन्मूत्रपुश्याय भुवि प्रकाशेन तदुद्गीर्णः सर्वलोकस्य च सुरापिसन्त
 लिप्यते वाक्ष्णैरभुज्यादि दर्शननिति तैराध्यात्मिकैः पापदोषैः बाह्यैश्च भुज्यादिसंस्पर्शदोषैरेकः तथा सर्व
 भूतान्तरात्मानलिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः लोकोऽपि विद्यया स्वात्मन्यध्यस्ततया कामकर्मद्विबंदुः स्वमनुभवति
 ननु सा परमार्थतः स्वात्मनि यथा रज्जुश्रुतिः कोष्ठागारेषु सर्वरंती दकमलानि न रज्ज्वादीनां स्वतोक्तेषु ज०
 णाणिसंति संस्पर्शाणि विपरीतबुद्ध्यध्यासनिमित्तत्वात् तत्तदोषवद्विभाज्यं तेन तदोषैः तेषां लोको विपरीतबुद्ध्यध्या
 सबाह्याहिते। तथात्मनि सर्वा लोकाः क्रियाकारककलात्मकं विज्ञानं सर्वाद्विज्ञानोऽपि विपरीतमध्यस्थतं नि
 मिजं तन्ममरणादिदुःखमनुभवति। नत्वात्मा सर्वलोकात्मापि सन् विपरीताध्यासोपनिमित्तेन लिप्य
 ते लोकदुःखेन कुतो बाह्यो रत्वादि वदेव विपरीतबुद्ध्यध्यासबाह्या हि सः। किंचासहिपमेश्वरः सर्वगतः स्वत
 त्रैकोनतत्समोऽभ्यधिको नोस्ति वशी सर्वह्यस्य जगदशे वर्तते कुतः सर्वभूतान्तरात्मा यतः एकमेव स
 देकरसमात्मानं विशुद्धविज्ञानरूपं नामरूपाद्यभुद्धोपाधिभेदवशेन बहुधा बहुप्रकार्यः करोति स्वा
 त्मसत्तामात्रेण अविद्यया शक्तित्वात् तन्मात्मस्थं स्वशरीरं दयाकाशं बुद्धौ चेतसा कारेणासि व्यक्तमित्ये

सन्

ज०

बा०

धेनभासातस्यब्रह्मणेनारूपत्वंस्वतोऽवगम्यतेनहिस्वतोऽविद्यमानंज्ञासनमन्यस्यकर्तुंशक्यंचटादीनामन्या
 वभाकत्वाऽदर्शनात्नारूपाणामादित्यादीनांतदर्शनात्॥॥इतिकुटवल्लीभाष्येद्वितीयाध्यायेद्वितीयावल्लीसे
 वपंचमीवल्ली॥॥तूलावधारणेनैवमूलावधारणंवक्षस्यक्रियतेलोकेयथाएवंसंसारकार्यवक्षोधारणेनतस्म
 त्स्यब्रह्मणःस्वरूपावधारयिष्यादयंपष्टीवल्लीआरभ्यते।उर्ध्वमूलःउर्ध्वमूलैयन्नदिसोऽपदंमस्येतिस्म
 वृत्तययमवक्तादिच्छावरांतःसंसारवक्षुर्ध्वमूलःवृश्चतातजन्मजरामरणशोकाद्यनेकानर्थात्मकःप्रतिक्षणं
 मन्यथास्वभावोमायामरीच्युदकगंधर्वनगरादिवत्तदृष्टनष्टस्वरूपत्वादवस्थानेपिवक्षवदभावात्मकःकदली
 संभवनिःसारःअनेकशतपाण्डुबुद्धिविकल्पास्पदःतवविजिज्ञासुभिरनिर्धारितेदंतत्त्वोवेदीननिर्धारित
 परब्रह्ममूलसोऽविद्याकामकर्माव्यक्तबीजप्रभवोपरब्रह्मवैक्रियाशक्तिद्वयात्मकंहिरण्यगर्भकुरःसर्वप्राणि
 लिंगजैदस्कंधः।तत्तस्माजलसेकोद्धृतदपीबुद्धीन्द्रियविषयप्रवालीकुरःश्रुतिस्मृतिन्यायविद्योपदेशपता
 शऽयजदानतर्पणेनेकक्रियासुपुण्यःसुखदुःखवेदज्ञानेकरसप्राणपुपजीव्यानेतफलः।तत्तस्मा
 सलिलावसेकप्ररुद्धजजीकृतदृढबद्धमूलस्यनामादिसमलोकब्रह्मादिभूतपक्षिकृतनीडःप्राणिमुखदुः
 खोद्धृतहर्षशोकजातनृत्यगीतवादित्रक्षेप्तितास्फोटितहसिताकृष्टरुदिनहाहामुंचमुचेत्याद्यनेकशब्दकृत
 तुमुलीभूतमाहारवोवेदीतविहितब्रह्मात्मदर्शनासंगशोक्तोद्धेदःएषसंसारवक्षोवृक्षोऽश्वस्तुवत्
 कामकर्मधातेरितनित्यप्रचलितस्वभावःस्वर्गनरकतिर्यक्प्रतादिभिक्षाखाभिरवाक्शाखःसनातनो

वृत्तय
 शान
 त

व
 परमं

भा० क०

२२

ह

नादित्वाच्चिरं प्रवृत्तः महस्य संसारवृक्षस्य मूलं तदेव शुक्रं भुक्तं भुङ्क्ते ज्योतिष्मते चैतन्यात्मज्योतिस्स तद्वै
तदेव ब्रह्म सर्वमहत्वात् तदेवा मृतमविनाशस्वभावमुच्यते कथं न सत्यत्वाद्वाचारं न णो विकारो नामधे
यमनृतमन्यदतो मर्त्ये तस्मिन् परमार्थसत्ये ब्रह्मणि लोकागंधर्वनगरमरीच्युदकमायासमाः परमार्थ
दर्शनाभावावगममाश्रिताः सर्वसमस्ता उत्पत्तिस्थितिलयेषु तदुत द्रष्टुं नोत्पत्तिनातिवर्तते मृदादीव
घटादिकार्यकश्च न कश्चिदपि विकारः एते द्वे तत्र यदि ज्ञानादमभवं तीत्युच्यते जगतो मूलं तदेव नास्ति १
ब्रह्म असत एवेदं निस्तमितं तन्न यदिदं किंच यत्किंचेदं जगत्सर्वं प्राणोपरस्मिन् ब्रह्मणि सति जति कं पते ए
तत एव निःसृतं निर्गतं सूत्रप्रचलति नियमेन चेष्टते यदेवं जगदुत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्म तन्महद्भूयं स
हृषते द्वयं च विज्ञेयस्मातिदि मद्भूयं वज्रमुद्यतं उद्यतमिव वज्रं यथा वज्रोद्यतकरं स्वामिनमग्निमुखी वृत्तं
दृष्ट्वा नृत्या नियमेन तच्छासने प्रवर्तते तथेदं चंद्रादित्यग्रहनक्षत्रतारकादिलक्षणा जगत्सेश्वरं
नियमेन क्षणमप्यविश्रांतं वर्तते इत्युक्तं न वर्तते एतदिदुःस्वप्नप्रवृत्ति साक्षिभूतमेकं ब्रह्मा मृतो अ
मरणधर्माणस्ते प्रवर्तिते कथं तद्रूपा जगद्भूतं तद्रूपा ह भवो ह्रीन्मा परमेश्वरस्य अग्निस्तपति त्रयात्
पतिसूर्यः भवादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति यंच मः नहीश्वराणां लोकपालानां समर्थानां सतीति श्रीराम
यं तां चेदजोद्यतकरवन्तस्यातस्वामि न यतीतानामिव नृत्यानां नियता प्रवृत्तिरूपपद्यते तच्चेह जी २३
वन्ते वचे यद्यशक न च्छुको निशकः स न जानात्ये तद्रूपकारणं ब्रह्म बोधुमवगंतुं प्राक् पूर्वशरीरस्य

श्रीराम

२३

विस्रंसः अवसंसः अवसंसः स्रतात्यतनात्संसारबंधनादिमुच्यते । न चेदशकद्वौ दुंततोऽनवधौ बौत्सर्गेषु
 ज्यंते येसु स्रष्टव्याः प्राणिन इति सर्गः पृथिव्यादयो लोकाः । तेषु सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय शरीरना
 वाय कल्पते समुत्पत्तिरिति शरीरं गृह्यतीत्यर्थः । तस्माच्छरीरविस्रंसनात्प्राणात्मबोधा ययत्न आस्थेयः
 यस्मादिहैवात्मनो दर्शनमादर्शस्थेव मुखस्य ॥ स्पष्टमुपपद्यते न लोकांतरेषु ब्रह्मलोकादयत्र स
 चतुः प्रापः कथमित्युच्यते यथाऽदर्शं प्रति बिंबवत्तमात्मानं पश्यति लोकोऽत्यंतं विविक्तं तथेहात्मनि
 स्वबुद्ध्या वादर्शवन्निर्लीकृतायां विविक्तमात्मनो दर्शनं नवतीयर्थः यथा स्वप्ने विविक्तं जाग्रदासनोद्भूतं तथा
 पितृलोके अविविक्तमेवात्मनो दर्शनं कर्मफलोपयोगाऽसत्त्वात् यथा वाष्पु अविजक्ता वयवमात्मरूपं परि
 दृशे परिदृश्यते इव तथा गंधर्वलोके अविविक्तमेव दर्शनमात्मनः । एवं च लोकांतरे धितिशस्त्रप्रामाण्या
 दवगम्यते स्थाया तपयोरिवात्यंतं विविक्तं ब्रह्मलोक एवैकस्मिन्स चतुः प्रापः अत्यंतविशिष्टकर्मज्ञान
 साध्यत्वात् तस्मादात्मदर्शनाय इहैव यत्नः कर्तव्य इति प्रापः ॥ कथमसौ बोध्यव्यः किं वा तदवबोधे प्र
 योजनमित्युच्यते इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां स्वविषयग्रहणप्रयोजनेन स्वकारणोभ्य आकाशादिभ्य उत्पद्यमा
 नानामत्यंतविशुद्धात्केलाचिन्मात्रात्मस्वरूपात् यद्ग्रावं स्वभावविलक्षणात्मकतां तथा तेषां
 मेवेन्द्रियाणां मुदयास्तमयो चतुत्पत्तिप्रलयो जाग्रत्स्वप्नोस्थापावस्थोपेक्षया नात्मन इति मत्वा जीत्वा

म

च

य
पृथक्

क० भा० विवेकतो धीरो धीमान् शोचति आत्मनो नित्येकत्वस्य भावः त्वोदव्यभिचारात् छोकादिकारणत्वात् नुपपत्तेः तथा
 चक्रत्यंतरंतरतिशो कमात्मवित् इति यस्मादात्मन इन्द्रियाणां पृथग्भावः उक्तेः नासौ बहिरधिगंतव्यो यस्मा
 ५२४ प्रत्यगात्मा स सर्वस्य तत्कथमित्युच्यते इन्द्रियेभ्यः परं मन इत्यादि अर्थानामिहेंद्रियसमानजातीयत्वादि
 द्रियगूढत्वेनैव ग्रहणं पूर्ववदस्य सत्त्वशब्दात् बुद्धिरिह अव्यक्ता नुपरः पुरुषः व्यापको व्यापके स्यात्
 काशादेः सर्वस्य कारणत्वात् त्रिगोलिङ्ग्यते गम्यते येन तत्करणं लिङ्गं बुद्ध्यादि तदविद्यमानमस्येति सोऽयमिति
 ग एव सर्वसंसारधर्मवर्जित इत्येतत्तयं ज्ञात्वाऽचार्यतः शास्त्रतश्च मुच्यते जंतुरविद्यादिदृश्यग्रंथिभिर्जीव
 नैव पतिते पि शरीरेऽमृतत्वं च गच्छति सोऽलिङ्गः परोऽव्यक्तो पुरुष इति पूर्वोक्तसंबंधः कथं तर्हितस्या
 लिङ्गस्य दर्शनमुपपद्यत इति उच्यते न संदृशे दर्शनविषयेन तिष्ठति प्रत्यगात्मनोऽस्य रूपमतो न वक्ष्य
 सर्वेन्द्रियेण चक्षुर्ग्रणस्योपलक्षणा र्थत्वात् पश्यति नोपलभते कश्चन कश्चिदप्येनं प्रकृतमात्मानं कथं तर्हि
 तं पृदि त्युच्यते हृदा हृत्सु या बुद्ध्या मनीषा मनसः संकल्प्यादि रूपस्य ईष्टे नियंतृत्वेनेति मनीदृतया हृदा
 मनीषा विकल्पविवर्जितया मनसा मननरूपेण सम्यग्दर्शनेन अभिकूपोऽपि समर्थितोऽपि प्रकाशित इ
 त्येतत् आत्मानां तृशक्यत इति वाक्यशेषः तमात्मानं ब्रह्मेतद्ये विदुः अमृतोऽस्ते ब्रह्मन्मनीदृतकथं प्राप्यत इ
 तितदर्थो योग उच्यते यदा यस्मिन् काले स्वविषयेन निवर्तिता न्यात्मन्येव पंचजाता निजा नार्थत्वात् ओत्रादीनींद्रि
 याणि ज्ञानान्युच्येते अवतिष्ठते सह मनसा यदनुगतानि तेन संकल्पादिव्यावृत्तेनोतः करणेन बुद्धिश्चाध्यवसायकक्षणा

पा.क. दस्ति सत्यं हि त्वेव तु गृह्यते यथा मृदादिकार्ये घटयदि मृदो न्यतः तस्माज्जगतो मूलमात्मा स्तीत्येवोपलब्ध्या कस्माद
 स्तीति बुवतोऽस्ति वादिन आगमार्थानुसारिणाः अदधानादन्यत्र नास्ति कवादिनि नास्ति जगतो मूलमात्मानिरन्वय
 ॥२५॥ मेवेदं कार्यमत्रावोतं प्रविनीयत इति मन्यमाने विपरीतदर्शनि कथं तद्वत्तत्वं तु पलभ्यते न कथंचनोपलभ्यत इत्य
 र्थः तस्मादपोद्यासद्वादिपक्षमासुरमस्तीत्येवात्मा पलब्धयः बुद्ध्या धुपाधिर्यदा तु तद्रहितोऽविक्रियः आत्मा को सत्कार्यो
 र्येव कारणावतिरेकेणानास्ति वाच्यं भणं विकारो नामधेयमतिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः। दौतेतस्य निरुपाधिक
 स्यात्किं गस्य सदसदादिप्रत्ययविषयत्ववर्जितस्यात्मनः तत्त्वभावावबन्ति। तेन च रूपेण आत्मोपलब्ध
 यते इत्यनुवर्तते तत्राणुभयोः सापेक्षिकनिरुपाधिः कयो अस्तित्वं तत्त्वभावयोर्निर्धारणार्थाव
 ष्टी पूर्वमस्तीत्येवोपलब्धस्य आत्मनः सत्कार्योपाधिकता स्तित्वप्रत्ययेनोपलब्धस्यैवार्थः। पश्चात्प्रत्यक्षमित्तसर्वो
 पाधिरूप आत्मनस्तत्त्वनामो विदिता वितामन्योऽद्वयस्वभावो नेति नेति ह्यस्तुल्यमन एव देवमहस्ये अना
 त्म्येऽनिलयेत्यादि श्रुति निर्दिष्टप्रसीदति अजीमुरवी भवति आत्मप्रकाशनाय पूर्वमस्तीत्युपलब्धवतः इत्येतदे
 वं परमार्थदर्शिनो यदा यस्मिन्काले सर्वकामाकाममित्यस्यान्यस्याभावात्प्रमुच्यंते चिरीयेते येऽस्य प्राक्प्रतिबो
 धादिदुषोहदिबुद्धौ श्रिता आश्रिताः बुद्धिर्हि कामानामाश्रयो नात्मा। कामः संकल्प इत्यादि श्रुत्यंतराच्च। अथा तदा
 मर्त्यः प्राक्प्रबोधादासीत्स प्रबोधो तत्कालमविद्याकामकर्मलक्षणस्य मर्त्यो विनाशादमृतो भवति गमनप्र
 योजकस्य च मर्त्यो विनाशादमनानुपपत्तेरत्रैव प्रदीपनिर्वाणवत् सर्वबंधनोपशमाद्ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मैव भवती ॥२५॥

प३

म

पुनस्त

सु

म

त्यर्थः कदापुनः कामानां मूलतो विनाश इत्युच्यते यदा सर्वप्रसिद्धं तेनेदमुपपांति विनश्यंति ॥ हृदयस्य बुद्धे रिरह जी
 वत एव ग्रंथयोगं थिवत्तद्वद्वन्धनरूपा अविद्या प्रत्यया मर्त्यार्थः ॥ अहमिदं शरीरं ममेदं धनं सुखी दुःखि वाह मि
 त्येवमादिलक्षणाः तद्विपरीतब्रह्मात्मप्रत्ययोजनाद्ब्रह्मैवाहमस्मि असंसारि ति विनष्टेष्वविद्याग्रंथिषु तन्निमित्तः
 कामाः मूलतो विनश्यंति ॥ अथ मर्त्यो मृतो भवत्येतावधौ तावदेव येतावन्मात्रेणाधिकमस्तीत्याशंका कर्तव्या
 अनुशासनं त्रिष्टिरुपदेशः सर्ववेदां तानामिति वाक्यशेषः। निरस्ता शेषविशेषव्या विब्रह्मात्मप्रतिपत्त्या प्र
 तिब्रह्मसमस्तोऽविद्यादिग्रंथेः जीवत एव ब्रह्मविदुषो न गतिर्विद्यत इत्युक्ते। अत्र ब्रह्मसमश्नुत इत्युक्तेत्वा तन तस्य
 प्राणाऽकामंति ब्रह्मैव सन्न ब्रह्माप्येति श्रुत्यंतराच्च। ये पुनर्मदं ब्रह्मविदो विद्यांतरशीलिनश्च ब्रह्मलोकमा
 जोयेच तद्विपरीताः संसारभाजः तेषामेव गतिविशेष उच्यते प्रकृतोक्तं ब्रह्मविद्याफलस्तत्तये। किंच अन्यद
 ग्निविद्याष्टाप्रोक्तावतस्याश्वफलप्राप्तिप्रकारो वक्तव्य इति मन्त्रारंभः तत्र शतं चरातसंख्याका एकाच सुषुम्ना
 नाम पुरुषस्य हृदयादिनिःसृतानां अयः शिरस्ता सोमधोभूधो न त्रित्वाऽत्रिनिःसृता निर्गता एका सुषुम्ना ना
 मतयाऽतकाले हृदये आत्मानं वशीकृत्य योजयेत् तयानां य्याऽर्धमुपरि आयन गच्छन् आदित्यद्वारेण
 अमृतं त्वमरणधर्मत्वमापेक्षिकं आनूतसंपूर्वं स्थानममृतं हि भाष्यते इति स्मृतेः। ब्रह्मणा वा सह कालांतरे
 ण मुख्यममृतं त्वमेति मुक्ता भोगाननुपमान ब्रह्मलोकगतान विषकुनाना विधागतयोऽन्यानां द्रव्यक्रमेण नि
 मितं भवति। संसारप्रतिप्रत्यर्थी एव भवति इत्यर्थः। इदीनी सर्ववन्त्यर्थोपसंहारार्थमाह। अंगुष्ठमात्रं पुंसां तस्य
 रु

त३

क०भा०

२६॥

निषङ्गेष्वेव स्मिन्माहा

मासदा जुनानां संबन्धिनिहृदये निविष्टः । यथा व्याख्यातः । तं स्थात आत्मीयाद्यशरीरात् प्रवेहेदुद्यमेतन्निःकर्षण एव कृत्वा
 र्कदित्यर्थः । किमिवेत्युच्यते । मुञ्जादिवेदी कामतस्थायैर्धर्मैः अप्रमादेन तं शरीरा निष्कृष्टे विमुक्तं विद्यात विजानीया
 त । भुक्तममृतं यथोक्ते ब्रह्मेति । दिव्यवनमुपनिषत्परि समाप्त्यर्थः । इति शब्दश्च विद्यासूत्रार्थः । अयमाख्यायिका
 र्थोपसंहारोऽधुना उच्यते मत्प्रोक्ता एता ब्रह्मविद्यायोगविधिं वक्तुं । त्वं समस्तं सोपकरणी । सफलमित्ये
 त । नाविकेतो वरप्रदानो न्मत्प्राप्तं ब्रह्म प्रप्यत्यर्थः । किं । ब्रह्मप्राप्तिः नूतमुक्तोऽभवदित्यर्थः । कथं विद्या
 प्राप्ता विरजो विगतधर्मा धर्मो विमलः विगतकामाऽविद्यश्च सन्नपूर्वमित्यर्थः । न केवलं नाविकेत ए
 व अ न्योपि नाविकेतैव दध्यात्ममेव निरुपवरितं प्रत्यक् स्वरूपं प्राप्य तत्त्वमेवेत्यभिप्रायः । नान्यतरूपं अप्रत्यक्षं
 रूपं तदेव मध्यामेतमेव मुक्तप्रकारेण वेद विजानातीत्येवं वित्तोपि विरजः सन्न ब्रह्म प्राप्या विमल्युर्भवतीति
 वाक्यशेषः । शिष्याचार्ययोः प्रमादकृताऽन्यायेन विद्याग्रहण प्रतिपादन निमित्तदोषशमनार्थं शान्ति
 रभिधीयते । सहनावा वामवतुपालयतु विद्यास्वरूपप्रकाशनेन । कः । सर्वपरमेश्वरः । उपनिषत्प्रकाशः । तः
 । किंच सहनो मुनक्तु तत्त्वप्रकाशनेन नौपालयतु सहे वावां विद्याकृतं वीर्यं सामर्थ्यं करवाचैह निष्पाद
 याचैह । किंच ते जस्विनौ ते जस्विनो रावयो र्यदधीत तत्त्वधीतमस्तु । अथ वा ते जस्विनौ । आवा न्यायधी द
 तं तदतीव ते जस्वि वीर्यवदस्त्वित्यर्थः । मा विदिषाचैह शिष्याचार्यौ न्योन्यं प्रमादकृतान्यायाध्यायनाध्यापन
 दोषनिमित्तदोषमाकरवाहै इत्यर्थः । शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिवचनं सर्वदोषापशमनार्थमित्येति
 ॥ इति श्रीगोविंद तगवत्पुण्यपाद शिष्यस्य परमहंसपवित्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः सूक्तोक्तकोष
 उपनिषद्समाप्त्यर्थः ॥

आमि

गर्द

五

५

वा

५

न विवेष्टि स्वध्यापारेषु न विवेष्टेन व्याप्रियते तामाहुः। परमांगतिं तामीदं शीतदवच्छां योगमिति मन्यन्ते। विवेका
मेव संतं सर्वानर्थसंयोगवियोगतत्क्षणादिरयं वच्छा यो निनः एतस्यां ह्यवच्छा यामविद्याऽध्यापो यथा वर्जितस्य
रूपप्रतिष्ठ आत्मा स्थिरा मिन्द्रियधारणां स्थिरा मचला मिन्द्रियधारणां बाह्यान्तःकरणानां धारणामित्यर्थः॥ अ
प्रमत्तः प्रमादवर्जितः समाधानं प्रतिनित्यं यत्नवांसदा तस्मिन् काले यदैव प्रवृत्त योगो नवतीति सामर्थ्यादेव गम्यते
न हि बुद्ध्यादिवेष्टा नावे प्रमादसंज्ञऽस्ति तस्मात्प्रागे बुद्ध्यादिवेष्टे परमाद प्रमादो विधीयते अथवा यदैवेन्द्रियाणां
स्थिराधारणा तदा नामैव निरंकुशमप्रमत्तत्वमित्यतोऽनिधीयते अप्रमत्तसिद्धान्तवतीति। कुतः योगो हियस्मा
त्प्रभवाप्यपो उपजनापापधर्मक इत्यर्थः। अतः अथाप्यपरिहाराय अप्रमादः कर्तव्य इत्यभिप्रायः। बुद्ध्यादि
वेष्टा विषये चेद्ब्रह्मरदंतदिति विशेषतो गृह्येत। बुद्ध्याद्यपरमेव ग्रहणकरणानां वादनुपलभ्यमानं नास्त्येव
सम्यक्करणोचरंतदतिस्ती प्रसिद्धं लोके विपरीतं चासदित्यतश्च अनर्थको योगोऽनुपलभ्यमानत्वाद्वा
नास्तीत्यपत्तः। अथ ब्रह्मेत्येवंप्राप्ते इदमुच्यते। सत्यं नैव वाचं मनसान चक्षुषानां न्यैरपीन्द्रियैः प्राप्नुं शक्यत
त्यर्थः। तथापि सर्वविशेषरहितो पि ज्ञातो मूलमिति वगतत्वादस्यैव कार्यप्रवित्तापनस्य अस्तित्वनिष्ठत्वात्
तथा हि तर्थादीं कार्यसूक्ष्मता रम्यपारंपर्येणानुगम्यमानं सत्तु बुद्धिनिष्ठमेकाऽवगमयति यथापि विषयप्रवि
त्तापनेन प्रवित्ताप्यमाना बुद्धिः तदापि सा सत्यस्यैव विलीयते बुद्धिर्हि नः प्रमाणं सदसतो र्थात्स्यावगमे
सूतो चेज्जगतो न स्यादसदन्वितमेवेदं कार्यं असदसदित्येवं गृह्येत न त्वेत

शोधपत्रं अं १३४४ सामे

विष्वक्कृन्नानाविधागतयोऽन्या नाद्रुतक्रमेणेतिमितंभवति। संसारे प्रतिपत्त्यर्थोऽवभवति इत्यर्थः। इदानीं
सर्ववल्याः योपसंहारार्थमाह। अं भूमेमात्रः पुरुषोत्तरात्मा सदा जनानां संबन्धिनिहृदये सन्निविष्टः। यथा व्या
ख्यातः। तं स्वात्मात्मीयाकुरीरात्प्रवृत्तेदुद्यत्केतनिःकर्षणप्रयत्नकुर्यादित्यर्थः। किमिवेत्युच्यते। मृजादिवे
षीकामंतस्थां धैर्येण अप्रमादेन तं शरीरानिष्कृष्टं चिन्मात्रं विद्यात्विजानीयात्। मुक्तममृतं यथोक्तं ब्रह्मे
ति। दिवंचनमुपनिषत्परिस्मृत्यर्थः। इति शब्दश्च विद्यास्त्यर्थः। अयमारव्यापिकार्योपसंहारोऽ
धुना उच्यते मृत्युप्रोक्तां एतां ब्रह्मविद्यां योगविधिं च कर्तुं समस्तं सोपकरणं। सफलमित्ये
त्। नाचिकेतोवरपुदानान्मृत्योर्लब्ध्वा प्रप्येत्यर्थः। किं ब्रह्म प्राप्नोऽभूत्मुक्तोऽभवदित्यर्थः।
कुण्डविद्याप्राप्त्या विरजो विगतधर्मी धर्मो विमृत्कः विगतकामाऽविद्यश्च सत्पूर्वमित्य
र्थः। न केवलं नाचिकेत एव अन्योपि नाचिकेतवदध्यात्ममेव निरुपचरितं प्रत्यक्षस्वरूपं प्राप्य
तत्त्वमेवेत्यभिप्रायः। नान्यतरूपं अप्रत्यग्रूपं तदेव मध्यात्ममेव मुक्ते प्रकारेण वेदविजानातीत्ये
वं विदुस्तोपि विरजः सत्ब्रह्म प्राप्ता विमृत्कमेव तीति वाक्यशेषः। शिष्याचार्ययोः प्रमादकृताऽन्याये
न विद्याग्रहणप्रतिपादनमिति तदोषशमतार्थोऽयं शांतिरभिधीयते। सहनावावा मवतुपालय
तु विद्यास्वरूपप्रकाशनेन। कः। स एव परमेश्वरः। उपनिषत्प्रकाशः। किं स ह नो भुनक्तु तत्फल
प्रकाशनेन। नोपालयतु स हैवावां विद्याकृतं वीर्यं सामर्थ्यं करवावहेति। व्याख्यातवहै। किं
च तेजस्विनो तेजस्विनो रावयो र्यदधीतं तत्स्वधीतमस्तु। अथ वा ते जस्विनो।

2

92

श्रीराम

١٩